

ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО УКРАЇНИ: СТАН І ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ В УМОВАХ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

Монографія

НАЦІОНАЛЬНИЙ ЮРИДИЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЯРОСЛАВА МУДРОГО

**ГРОМАДЯНСЬКЕ
СУСПІЛЬСТВО УКРАЇНИ:
СТАН І ПЕРСПЕКТИВИ
РОЗВИТКУ В УМОВАХ
РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ
ВІЙНИ**

Монографія

Харків
«Право»
2025

Авторський колектив:

Войналович О. О., кандидатка педагогічних наук, доцентка; Волянська О. В., кандидатка соціологічних наук, доцентка; Герасіна Л. М., докторка соціологічних наук, професорка; Журкін Є. І.; Клімова Г. П., докторка філософських наук, професорка; Козьмук Н. І., кандидатка економічних наук, доцентка; Оницук О. В., кандидатка філософських наук, доцентка; Паньків О. В., кандидатка філософських наук, доцентка; Підкуркова І. В., кандидатка соціологічних наук, доцентка; Погрібна В. Л., докторка соціологічних наук, професорка; Позняковська Н. М., кандидатка економічних наук, доцентка; Полієнко А. Ю.; Стебельська О. І., кандидатка філософських наук; Требін М. П., доктор філософських наук, професор

Рецензенти:

О. Г. Данильян – доктор філософських наук, професор, заслужений працівник освіти України (Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого);

М. А. Козловець – доктор філософських наук, професор, заслужений працівник освіти України (Житомирський державний університет імені Івана Франка);

В. Ф. Смолянук – доктор політичних наук, професор, заслужений працівник освіти України (Воєнна академія імені Євгенія Березняка)

*Рекомендовано до видання вченою радою
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
(протокол № 10 від 29 квітня 2025 р.)*

Громадянське суспільство України: стан і перспективи розвитку в умовах російсько-української війни : монографія / [Герасіна Л. М., Клімова Г. П., Погрібна В. Л. та ін.] ; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. – Харків : Право, 2025. – 394 с. – DOI: <https://doi.org/10.31359/9786178602987>.

ISBN 978-617-8602-98-7

Колективну монографію присвячено дослідженню теоретичних, методологічних і практичних засад феномену громадянського суспільства, осмисленню його сутності, ознак, структури та чинників розвитку. Досліджено особливості взаємодії громадянського суспільства та правової держави в умовах російсько-української війни. Особливу увагу приділено функціонуванню та розвитку інституцій громадянського суспільства у воєнний час, починаючи з економіки й закінчуючи волонтерством. Наскрізно артикулюється, що головним завданням сучасного громадянського суспільства є формування справжнього патріота України, здатного подолати всі виклики сьогодення і розбудувати відроджену Україну.

Для студентів, аспірантів, викладачів закладів вищої освіти, працівників органів державного управління та місцевого самоврядування.

УДК 13+159.9+316+32+33

Зміст

Розділ 1

Теоретико-методологічні засади дослідження феномену громадянського суспільства: сутність, ознаки, структура та чинники розвитку

1.1. Концептуалізація феномену громадянського суспільства (Требін М. П.).....	5
Список використаних джерел.....	53
1.2. Сутність, процес формування, структура та чинники розвитку громадянського суспільства (Герасіна Л. М.)	69
Список використаних джерел.....	86
1.3. Онтогенез західної моделі громадянського суспільства (Требін М. П.)	88
Список використаних джерел.....	114
1.4. Розвиток громадянського суспільства в Євросоюзі та колізії євроінтеграції (Герасіна Л. М.).....	117
Список використаних джерел.....	140

Розділ 2

Функціонування та трансформація інституцій громадянського суспільства в Україні напередодні та за умов масштабної війни

2.1. Стан та розвиток громадянського суспільства в Україні (Позняковська Н. М.).....	144
Список використаних джерел.....	190
2.2. Інституціоналізація громадянського суспільства в Україні: теоретичні підходи (Журкін Є. І.).....	195
Список використаних джерел.....	211
2.3. Право та правова культура як базові цінності громадянського суспільства (Підкуркова І. В.)	213
Список використаних джерел.....	231
2.4. Підприємництво як важливий інститут громадянського суспільства-(Козьмук Н. І.)	234
Список використаних джерел.....	247

Розділ 3

Громадянське суспільство та правова держава: особливості взаємодії в умовах російсько-української війни

3.1. Онтологічні механізми взаємодії громадянського суспільства і правової держави (<i>Погрібна В. Л.</i>)	250
Список використаних джерел	280
3.2. Маркери антикорупційного потенціалу громадянського суспільства (<i>Волянська О. В.</i>)	285
Список використаних джерел	304
3.3. Основні напрями впливу правового виховання на формування громадянського суспільства (<i>Клімова Г. П.</i>)	305
Список використаних джерел	334

Розділ 4

Волонтерство в Україні в умовах збройної російської агресії: від допомоги сусіду до допомоги армії

4.1. Волонтерство як феномен сучасного світу та вагомий атрибут громадянського суспільства (<i>Войналович О. О.</i>)	340
Список використаних джерел	350
4.2. Волонтерський рух в Україні в умовах російсько-української війни як прояв солідаризації громадянського суспільства (<i>Полієнко А. Ю.</i>)	352
Список використаних джерел	370
4.3. Мілітарне волонтерство: сила громадянського суспільства (<i>Стебельська О. І., Паньків О. В., Онищук О. В.</i>)	373
Список використаних джерел	390
Авторський колектив	392

Розділ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ФЕНОМЕНУ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА: СУТНІСТЬ, ОЗНАКИ, СТРУКТУРА ТА ЧИННИКИ РОЗВИТКУ

1.1. Концептуалізація феномену громадянського суспільства

Требін Михайло Петрович

доктор філософських наук, професор

*професор кафедри міжнародних відносин і політичної філософії
Харківський національний економічний університет імені Семена Кузнеця*

Такий складний феномен, як громадянське суспільство, завжди був загадкою і предметом як наукового, так і практично-політичного інтересу з боку держави, політичних діячів, правознавців і політологів. Тема громадянського життя, його моральних, правових і політичних підвалин, конституюючих елементів завжди виступала значною складовою філософсько-правових теорій і концепцій. Поняття «громадянське суспільство» – одне з ключових у сучасній політології. «Немає жодного сумніву в тому, що тема громадянського суспільства стала ... занадто живиною, можливо навіть надмірно використовуваним поняттям»¹, – так починає свою статтю «Громадянське суспільство як ідея та ідеал» відомий ізраїльський вчений Адам Зелігман.

Актуальність теоретичних і практичних аспектів громадянського суспільства спричинена очевидним підвищенням ролі пересічних гро-

¹ Seligman A. B. Civil Society as Idea and Ideal. *Alternative Conceptions of Civil Society* / edited by Simone Chambers and Will Kymlicka. Princeton, N. J.: Princeton Univ. Press, 2002. P. 13.

мадян та їх добровільних об'єднань у всіх сферах життєдіяльності людського суспільства: економічній, політичній, соціальній, духовній¹. Широко відомі успіхи громадських організацій і рухів людей доброї волі в галузі розрядки міжнародної напруженості, у наданні допомоги народам, що постраждали від стихійних лих, катастроф та інших соціальних негараздів. В основі перемог – розвиток діяльності громадянського суспільства, висока активність громадян та їх добровільних об'єднань. Це стає досяжним в достатньо розвиненому громадянському суспільстві. Успіхи приходять там, де підвищується ділова активність громадян і створюваних ними недержавних структур, обмежується державне втручання в економічне, соціальне і духовне життя, тобто там, де розвивається і вдосконалюється громадянське суспільство².

Вважається, що поняття «громадянське суспільство» таке ж стародавнє, як і поняття «політична наука»: не можна розділити і окремо вивчати діалектично суперечливу єдність «аполітичного» громадянського суспільства і створеної ним самим політичної організації суспільства, зокрема держави. У працях учених минулого і сучаснос-

¹ Див.: Дашо Т. Громадянське суспільство як філософсько-правова категорія: підходи до розуміння. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія : Юридичні науки.* 2019. Вип. 22. С. 27–33; Довбня О. М. Громадянське суспільство як фактор оптимального державного устрою. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія : Питання політології.* 2016. Вип. 30. С. 34–40; Требін М. П. Феномен громадянського суспільства: філософсько-політологічний аналіз. *Громадянське суспільство і права людини : матеріали міжнар. наук.-практ. семінару, м. Харків, 9 груд. 2010 р. / Нац. акад. прав. наук України, НДІ держ. буд-ва та місц. самоврядування, Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого ; редкол.: Ю. П. Битяк та ін. Харків : НДІ держ. буд-ва та місц. самоврядування, 2010. С. 23–25; Чернописька В. Громадянське суспільство як проблемна категорія філософсько-правового дискурсу. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія : Юридичні науки.* 2019. Вип. 22. С. 115–122 та ін.*

² Див.: Громадянське суспільство України: політика сприяння та залучення, виклики та трансформації: аналіт. доп. / [В. М. Яблонський та ін. ; ред.: О. А. Корнієвський, Ю. А. Тищенко, В. М. Яблонський] ; Нац. ін-т стратег. дослідж. Київ : НІСД, 2020. 111 с.; Тірбах Л. В., Чабан Г. В. Громадянське суспільство як елемент демократичності української держави. *Економічний вісник університету.* 2020. Вип. 46. С. 132–138; Требін М. П. Громадянське суспільство в Україні: європейські поради та українські реалії. *Гілея: наук. вісник.* 2013. Вип. 76 (№9). С. 247–250; Філіпов В. К., Богайчук В. Ж. Громадянське суспільство і національна держава в Україні. *Вісник Національного університету оборони України.* 2024. Вип. 6. С. 169–178 та ін.

ті ось уже більше двох тисячоліть громадянське суспільство розглядається, аналізується та описується всесторонньо, конкретно і достовірно. Відповідно, поняття «громадянське суспільство», вбираючи в себе різні загальнолюдські цінності, набуває все більшої смислової багатоваріантності.

Уперше поняття «громадянське суспільство» зустрічається у філософській спадщині представників епохи Античності. У числі перших мислителів, що відмітили «громадянське суспільство» як самостійну субстанцію, зазвичай називають давньогрецького філософа Платона. Його міркування про природні соціальні потреби, притаманні людям від народження, про головні чесноти – мудрість, мужність і просвітлений емоційний стан, про ідеальне людське суспільство, його жорстока, хоча і непослідовна, критика державної влади об'єктивно приводять до думки про те, що, крім державно-організованої, є й інші форми життєдіяльності суспільства.

Поняття «громадянське суспільство» сходить і до ідеї поліса Арістотеля, ідей природного права. У творі «Політика»¹ він зазначав, що держава є сукупністю громадян, громадянським співтовариством. Громадянином, у свою чергу, є той, хто володіє сукупністю громадянських прав. Бути членом суспільства означало бути громадянином – членом держави і тим самим зобов'язаним жити і діяти відповідно до його законів і без заподіяння шкоди іншим громадянам. Разом з тим Арістотель аналізував життя громадян і в інших сферах життєдіяльності суспільства: економічній, шлюбно-сімейній, духовній, науковій, релігійній, де державне втручання до певного рівня розвитку продуктивних сил і відносин просто не було потрібне. Тому буде справедливим відзначити у працях Арістотеля певне розділення держави і громадянського суспільства. Зазначимо, що саме походження терміну «громадянське суспільство» західна політологія адресує Арістотелю і введеному ним терміну «κοινωνία πολιτική» (спільнота незалежних і рівних чоловіків грецького поліса)², який, будучи перекладеним латину, став звучати як «societas civilis».

¹ Див.: Арістотель. Політика / пер. О. Кислюк. Київ : Основи, 2000. 238 с.

² Див.: Cohen J. L., Arato A. Civil society and political theory. Cambridge, Mass.: MIT Press, 1992. P. 84.

В політико-правовому вченні давньоримського мислителя Цицерона йдеться про те, що держава є справою та надбанням народу, а право виступає необхідним констатуючим джерелом державності взагалі. Він використовував словосполучення «громадянське суспільство» (*societas civilis*) для пояснення усієї сукупності громадян, які взаємодіють у політичному просторі держави¹. «Держава є власністю народу, а народом є не будь-яке зібрання людей, що якимось чином згуртувалися, а зібрання багатьох людей, пов'язаних між собою в питаннях права та спільності інтересів»², – зазначав Цицерон. У його вченні присутні ідеї республіканізму, народного суверенітету та наголошується на тому, що громадянин та громадянство є правовими категоріями, на підставі яких формується поняття про суспільство як про сукупність громадян³.

Водночас слід наголосити: у працях античних філософів зазначене поняття викликає інтерес лише з огляду на пошук його етимологічного коріння, оскільки чіткого розмежування між сферами суспільного та державного життя (засадничого положення концепції «громадянського суспільства») на той час не проводили. «Громадянське» і «приватне» були тісно пов'язані між собою – громадяни могли реалізувати себе тільки у межах полісу. Англійський дослідник А. Фергюсон підкреслював, що суспільства у власне «громадянському» («цивільному») вимірі на ранніх етапах історії людства (в тому числі в Стародавній Греції та Стародавньому Римі) не могло існувати в принципі, оскільки відсутнім був «цивільний» статус особи – всі дорослі чоловіки (крім рабів), перш за все, були воїнами, що на практиці відкидало будь-які припущення стосовно наявності певного неполітичного простору життєдіяльності, виведеного за рамки державного контролю⁴. Тобто античне суспільство не знало особистості в сенсі соціальному та історичному, а отже, тут ще немає суперечнос-

¹ Див.: Benadict J. P. Koinonia Politike – Sphere of Critical Reasoning. *Journal of Emerging Technologies and Innovative Research*. 2019. Vol. 6, Issue 5. P. 528.

² Цицерон Марк Тулій. Про державу. Про закони. Про природу Богів. Київ: Основи, 1998. С. 48.

³ Там само. С. 96.

⁴ Див.: Фергюсон А. Опыт истории гражданского общества / пер. с англ. И. И. Мюрберг ; под ред. М. А. Абрамова. Москва: РОССПЭН, 2000. С. 75.

ті між особистістю і державою. Не людина, а космос та соціум визначали сутність державної влади¹.

Традиція мінімізації значення людини в політичному процесі отримала своє продовження в часи Середньовіччя – держава та влада були міцно вбудовані в загальну теологічну конструкцію християнізованого соціуму та проголошувалися продуктом розуму, вищого за людський. Монопольне становище церкви, панування в суспільній свідомості догматичних настанов християнсько-середньовічної епохи унеможливлювали існування поза компетенцією державної (фактично, теократичної) влади вільного простору життєдіяльності людини. Разом з тим, на відміну від попереднього етапу, саме в період Середньовіччя визрівають духовні та емпіричні основи, які стають підґрунтям для якісно нового осмислення характеру взаємодії суспільства, людини та держави, що, зрештою, справило значний вплив на формування у подальшому концепту «громадянського суспільства»².

У Середньовіччі одна з передумов розвитку уявлень про наявність певного незалежного від володарів поля людського існування була пов'язана із західною, католицькою релігією³. Сама католицька ортодоксія, об'єктивно вважаючи наявність кордонів властолюбним і честолюбним домаганням своїх же членів і наполягаючи на приматі їх доброї волі, окреслює якесь поле свободи для громадянського суспільства. У праці «Град Божий» Св. Августин тлумачить сутність держави як інструмент примусу і наслідок людської гордині. Саме з причини гріховності людини, здатності її до зла держава є необхідним утворенням. Державна влада загалом не вдається до втілення людських помислів про справедливість, але вона може стати на шлях

¹ Див.: Требін М. П. Громадянське суспільство як соціальний феномен: зародження концепту. *Вісн. Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. Сер.: Філософія, філософія права, політологія, соціологія* / редкол.: А. П. Гетьман та ін. Харків : Право, 2012. Вип. 1 (11). С. 218.

² Див.: Громадянське суспільство: історія та сучасність : монографія / Т. В. Розова, О. С. Білоусов, Л. В. Вінокурова та ін. ; за заг. ред. Т. В. Розової. Одеса : Юрид. л-ра, 2010. С. 10.

³ Див.: Требін М. П. Концепт громадянського суспільства в соціально-філософській думці. *Філософія і сучасність : наук.-теорет. і практ. журн.* / за ред. проф. С. М. Пазиніча. Харків : Харк. держ. акад. дизайну і мистецтв, 2012. Вип. № 7. С. 92.

поліпшення своєї соціальної природи завдяки християнізації населення і правителів. Ключову роль тут відіграють церковна спільнота та сім'я. Християнська сім'я покликана знаходити згоду із законами *civitas*, маючи на меті солідарне існування разом з усіма людьми. Як влучно зауважує Джін Б. Елштайн, в Августина «домашній світ має пов'язаність із світом громадянським»¹. Загалом Августин висловлював думку про те, що сім'я, родинні стосунки (приватність) є початком, в якому зароджується частина соціального цілого, в тому числі, громадянського суспільства².

Якщо Св. Августин подав доволі песимістичну інтерпретацію соціальності, то Тома Аквінський дотримувався аристотелівського розуміння держави та інтерпретував її як соціальність, визначену згідно із добродетеллю. Він зацікавлено поставився до концепту громадянського суспільства і присвятив йому чимало сторінок у коментарях до Аристотелевих «Політики» та «Нікомахової етики». «Опираючись на теорію Аристотеля, Св. Тома стверджував, що природним є не тільки первісне людське суспільство, а й суспільство організоване, або громадянське»³, – підкреслював Ф. Коплстон. Звідси – істотне зміщення інтерпретації змістовного зв'язку між соціальністю і гріховністю. Люди потребують державної організації з волі Божої, а громадянське суспільство було б потрібне, навіть коли б людина ніколи не грішила, вважав Тома Аквінський⁴. Громадянське суспільство, на його думку, включає домашнє господарство з його приватною сферою, проте держава є первинною відносно дому і приватності. Істотним є також розмежування, яке Тома Аквінський накреслював щодо влади: найвищою за значенням досконалості є влада політична, бо цей стан, притаманний лише вільним людям. Далі існує економічна влада, вона стосується домашнього рівня взаємин і є вла-

¹ Елштайн Д. Б. Громадський чоловік, приватна жінка: жінки у соціальній і політичній думці. Київ : Альтернативи, 2002. С. 78.

² Див.: Карась А. Філософія громадянського суспільства в класичних теоріях і некласичних інтерпретаціях : монографія. Київ ; Львів : Вид. центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2003. С. 32.

³ Коплстон Ф. Середньовічна філософія / пер. з англ. Київ : Jet-Set, 1997. С. 137.

⁴ Див.: Карась А. Філософія громадянського суспільства в класичних теоріях і некласичних інтерпретаціях. С. 32.

дою над усіма, хто проживає в домі. Нарешті, господарська влада простягається лише над рабами¹. Таким чином, ядром «природного» об'єднання людей є поняття громадянина як складового елемента державної єдності чи соціальної інтеграції. Процеси релігійної Реформації істотно збільшили ступінь внутрішньої свободи, незалежності людини. Ізраїльський дослідник Адам Зелігман, який вивчав англосаксонську протестантську публіцистику XVII ст., доходить такого висновку: затверджена батьками протестантизму радикальна приватизація ідеї Заповіту досить скоро сама підводить ризику під усілякими мареннями про протестантську теократію і поволі реабілітує поняття про цінності природного права і природного розуму, підкреслюючи в них приватний, людський, особистісний аспект².

Італійський мислитель Н. Макіавеллі, віддаючи данину часу, вважав, що вищим виявом людського духу є держава, а сенсом і щастям життя – служіння їй. Одночасно він зазначав, що государ, який має можливість і право управляти підданими за допомогою страху і насильства, не зловживатиме цим, не порушуватиме майнових і особистих прав підданих, аби не створити в їх свідомості ненависть до себе. Таким чином, йдеться про сферу, відмінну від функцій людини як підданого, по суті, про ознаки громадянського суспільства. Немало думок висловив Н. Макіавеллі про такі недержавні та неполітичні сфери життєдіяльності людського суспільства, як праця, сім'я, любов, задоволення особистих потреб. І тут також йдеться про громадянське суспільство³.

Таким чином, мислителі Античності, Середньовіччя та Відродження ніби визначили в складному переплетенні економічних, політичних, соціальних та духовних відносин державно-організованого суспільства наявність громадянського суспільства. Вони зробили не завжди усвідомлені, але достатньо успішні спроби «розвести» державу і громадянське суспільство, показали сучасникам, що, крім

¹ Тома Аквінський. Коментарі до Арістотелевої «Політики» / пер. з лат. Київ : Основи, 2000. С. 99.

² Див: Seligman A. The Idea of Civil Society. New York : Free Press, 1992. 241 p.

³ Див.: Зеленько Г. І. Політична «матриця» громадянського суспільства: Досвід країн Вишеградської групи та України. Київ: Знання України, 2007. С. 15.

держави, є щось самостійне, яке живе за своїми законами і не в усьому підвладне державі, тобто громадянське суспільство.

Представниками класичного розуміння сутності громадянського суспільства в історії соціально-політичної думки вважаються філософи Нового часу Т. Гоббс, Дж. Локк, Ж.-Ж. Руссо, Ш. Л. Монтеск'є та ін.

Томас Гоббс уже використовує поняття «громадянське суспільство» у прямій постановці, хоча і непослідовно: в одних випадках громадянське суспільство він ніби ототожнює з державою¹, в інших – роз'єднує. Сам термін «громадянський» Гоббс вживає в його першоснові як цивільний, поєднуючи з державою і громадянським станом. Але заслуга англійського мислителя, як підкреслює А. Білоус², полягає у тому, що він один із перших представив стратифікаційну модель громадянського суспільства. Так, у його складі він виділяє: впорядковані групи, тобто групи з певною кількістю представників, і невпорядковані групи; абсолютні, незалежні групи (наприклад, державу) і підвладні, підлеглі групи; політичні групи (укладені на основі повноважень, наданих їм верховною владою) і часткові групи (утворені самими підданими); законні і протизаконні групи. У такий спосіб виокремлюються декілька рівнів громадянського суспільства: а) рівень політичної держави, що поєднує громадян під началом єдиної державної влади (головна цивільна особа); б) рівень громадянських груп та об'єднань громадян (приватні цивільні особи); в) рівень окремих громадян, що є підданими государя (суверена) і представниками приватних груп.

Ідея громадянського суспільства, опрацьована Т. Гоббсом, була підтримана і одержала подальший розвиток у роботах його співвітчизника Джона Локка. Він, активно використовуючи поняття «громадянське суспільство», проголошував до певної міри примат громадянського суспільства перед державою. Основою суспільства, зокрема громадянського, Локк уважав власність. Виступаючи противником абсолютизму, він писав, що за природним походженням усі люди

¹ Див.: Гоббс Т. Бегемот. Київ : Абрис, 1996. С. 331.

² Див.: Білоус А. Концепт громадянського суспільства в історії європейської філософської думки (частина I). *Схід*. 2011. № 7 (114). С. 142.

є вільними, рівними та незалежними. Єдиним шляхом суспільства до цивілізації є добровільна угода з іншими людьми про об'єднання в співтовариство. За його переконанням, «коли яка-небудь кількість людей таким чином згодилася створити співтовариство або державу, то вони тим самим уже об'єднані і складають єдиний політичний організм, в якому більшість має право діяти і вирішувати за решту»¹. Він проводив межу між суспільствами, які перебувають у громадянському та негромадянському станах. Критерієм такого розмежування Локк уважав закон: якщо люди об'єднані спільним законом та судовими установами, це свідчить про те, що вони перебувають у стані громадянського суспільства. Ті самі люди, які не мають таких спільних установ, все ще перебувають у природному стані, за якого кожен сам є суддею і катом, але це і є справжній природний стан. Коли певна кількість людей так об'єднана в одне суспільство, що кожен із них відмовляється від своєї виконавчої влади, яка йому належить за законом природи, і передає її суспільству, тоді і тільки тоді існує політичне або громадянське суспільство. Політичну владу мислитель тлумачив як право людей створювати закони для врегулювання і збереження власності. Звідси випливає, що ні держава, ні політична влада не є вічними атрибутами суспільства. Вони виникають лише на певному етапі розвитку громадянського суспільства, коли у членів цього об'єднання виникає потреба у державі.

Уперше поняття «громадянське суспільство» застосував у назві своєї книги «Досвід історії громадянського суспільства» шотландський філософ, священик Адам Фергюсон. Громадянське суспільство для нього – це насамперед сфера публічної, соціальної активності людини. Сучасне йому англійське суспільство Фергюсон уважав цілком громадянським, але йому, як і античному ладу, може загрожувати розпад унаслідок відчуження деяких соціальних прошарків. Тому слід усіма силами зберігати свободу і державні інститути Великої Британії та підтримувати громадянську злагоду в суспільстві. «... Великою метою громадянського суспільства є щастя індивідів: бо як

¹ Локк Дж. Избранные философские произведения: в 2 т. Москва: Соцэкгиз, 1960. Т. 2. С. 317.

може благоденствувати суспільство, якщо кожен зі складових його членів є нещасним?»¹ – підкреслював Фергюсон.

Дивергенцію між поняттями держави та громадянського суспільства спостерігаємо у працях американського дослідника, уродженця Англії, публіциста Томаса Пейна². У своїх розвідках «Права людини» та «Здоровий глузд» він висловлював думки про те, що люди в змозі налагодити свої відносини і організувати громадське життя без держави. Суспільство, вважав він, створюється нашими потребами, а уряд – нашими пороками. Перше сприяє нашому щастю, заохочує до зближення людей; друге – стримує наші пороки, заохочує неправду. Тому «суспільство в будь-якому його стані є благо, уряд же, навіть найкращий, є лише необхідним злом, а в гіршому разі – злом нестерпним»³. Держава, на думку Пейна, утворилася на основі «суспільного договору». Люди, будучи наділені вадами, не в змозі були зберегти справедливість у відносинах між собою, тому створили державу, а природні права лягли в основу їхніх політичних прав. Громадянське суспільство – це результат того, що індивіди, кожний згідно зі своїм особистим суверенним правом, вступили в договір один з одним для створення уряду; і це єдиний спосіб, яким мають право створюватися уряди, і єдина основа, на якій вони можуть існувати. Чим менше функцій бере на себе держава, тим більше можливостей для самоврядування мають громадяни. А чим більше управлінських обов’язків покладається на громадянське суспільство, тим менше його потреба в державі. У такий спосіб американський теоретик не тільки обґрунтував, а й у політичній практиці сприяв імплементації ліберально-демократичних принципів громадянського суспільства, доводячи, що для реалізації своїх прав громадяни мають обирати уряд, який мусить функціонувати в інтересах громадянського суспільства. Завдяки цим ідеям у суспільстві Нової Англії зародилася і набула подальшого розвитку практика громадянської політики,

¹ Фергюсон А. Опыт истории гражданского общества. С. 107.

² Див.: Білоус А. Концепт громадянського суспільства в історії європейської філософської думки (частина I). С. 143.

³ Пейн Т. Избранные сочинения / пер. с англ. Ф. Ф. Вермель ; под ред. М. П. Баскина. Москва: Изд-во АН СССР, 1959. С. 21.

що стала сполучною ланкою між народом владою, яка допомагає людям реалізовувати свої публічні інтереси в межах громадянського суспільства.

Багато нових думок про громадянське суспільство висловив Шарль Луї Монтеск'є. У творі «Про дух законів» він розглядав громадянське суспільство як результат історичного розвитку, як ступінь історії після природного стану, сім'ї, героїчного часу. Громадянське суспільство, за Монтеск'є, є суспільством ворожнечі людей один до одного, яке для запобігання і нейтралізації цієї ворожнечі перетворюється на державу. Державність внутрішньо притаманна, але не тотожна громадянському суспільству. Він розрізняв закони громадянські та державні (політичні). Громадянські закони регламентують відносини, притаманні громадянському суспільству: відносини власності, добровільних об'єднань громадян та ін. Державні закони регламентують головним чином політичні права і свободи цих же громадян. Монтеск'є підкреслював діалектичну єдність і суперечність законів громадянського суспільства і держави, вважаючи, що зникнення однієї із сторін такої єдності неминуче призведе до великих суспільних потрясінь. Громадянське суспільство, за висновком Монтеск'є, – це найважливіша гарантія від сваволі і диктатури. Він пов'язував панування громадянського суспільства із забезпеченням особистої свободи громадян¹.

Жан-Жак Руссо також показував громадянське суспільство як суспільство, перетворене на державу, уточнюючи при цьому, що цей процес здійснюється за допомогою суспільного договору. В роботі «Про суспільний договір, або Принципи політичного права» він, проголошуючи народний суверенітет, обґрунтовував право народу на скидання абсолютизму та встановлення демократично обраного уряду. Тут же він сформулював поняття громадянського суспільства, відзначаючи, що сутність політичного організму полягає в узгодженні покори і свободи. Руссо дійшов висновку про те, що завдяки суспільній домовленості людина втрачає свою природну свободу і право власності на все, чим вона володіє. Аби не помилитися в цих взаємних

¹ Див.: Монтеск'є Ш. Л. О духе законов. *Избранные произведения*. Москва: Госполитиздат, 1955. С. 572.

компенсаціях, необхідно чітко відрізнити природну свободу, яка обмежена тільки силами індивіда, від свободи громадянської, обмеженої загальною волею, тобто законом. До активу громадянського суспільства теоретик відносив також моральну свободу, яка, на його думку, робить людину володарем над самою собою, оскільки «імпульс одного тільки потягу рівнозначний рабству, а покора закону, продиктованого самому собі, рівнозначна свободі»¹.

Помітно поглибив уявлення про громадянське суспільство Іммануїл Кант. Його підхід до тлумачення сутності громадянського суспільства є більш діалектичним. Розглядаючи суперечливі якості людської натури: незлагідність, пихатість, жагу до об'єднання і у той же час прагнення згоди, Кант доходить висновку про те, що головний шлях поєднання свободи кожного зі свободою інших – формування громадянського суспільства. За Кантом, громадянське суспільство засноване на таких апіорних принципах: свобода члена суспільства як людини; рівність його з іншими як підданого; самостійність члена суспільства як громадянина. Мислитель був переконаний у тому, що відносини між окремими особами, яких стосується право, полягають в участі їх як вільних істот (носіїв сваволі), котрі зважають на свободу один одного. Індивіди не тільки вільні, вони ще й рівні істоти, їхня рівність (як природжена якість) полягає у тому, що «інші не можуть змусити будь-кого до більшого, ніж те, до чого він зі свого боку може змусити»². Кант не мав сумнівів щодо прогресу в розвитку суспільства, метою якого є досягнення ідеалу загального правового громадянського суспільства. Так буде досягнутий найбільший ступінь свободи, що дозволить людині розвивати свої духовні здібності з найбільшою повнотою.

Георг Вільгельм Фрідріх Гегель під громадянським суспільством мав на увазі відносно незалежну від держави сукупність окремих індивідів, класів, груп та інститутів, взаємозв'язок яких регулюється цивільним правом. Громадянське суспільство, вважав він, виступає «не як таке, що атомістично розпалося на одиничних осіб і зі-

¹ Руссо Ж.-Ж. Об общественном договоре, или Принцип политического права. Москва : Соцэкгиз, 1938. С. 17.

² Кант И. Сочинения : в 6 т. Москва: Мысль, 1965. Т. 4. Ч. II. С. 147.

бралося на мить тільки для одиничного тимчасового акту без подальшого зв'язку, а як розчленоване на вже раніше конституйовані товариства, громади та корпорації, які таким чином отримують політичний зв'язок»¹. Він показав, що громадянське суспільство сформувалося в результаті історичної трансформації всього суспільного життя, тривалого діалектичного руху від сім'ї до держави. Соціум, що утворився в результаті цієї генези, включає приватновласницькі відносини, ринкову економіку, соціальні групи, інститути, що забезпечують життєздатність суспільства і реалізацію громадських прав. На відміну від багатьох своїх попередників, Гегель розглядав громадянське суспільство і державу як самостійні інституції. Громадянське суспільство існує не в державі, а поряд із нею. Громадянське суспільство – це «зовнішня держава»², «держава потреби і розуму»³. Розвиток громадянського суспільства передбачає наявність держави як його підстави: «держава є загальне перше, всередині якого сім'я перетворюється в громадянське суспільство, і сама ідея держави розпадається на ці два моменти»⁴. Разом із сім'єю громадянське суспільство складає базис і спосіб існування держави. У державі репрезентована загальна воля громадян, громадянське ж суспільство – це сфера реалізації особливих, приватних інтересів окремих індивідів. До державної сфери Гегель відносив урядову владу, адміністрацію, до сфери громадянського суспільства – поліцейську і судову владу. Він визнавав примат держави над громадянським суспільством. Держава, на його думку, як більш високоорганізована органічна цілісність виступає ніби гарантом дійсної свободи громадянського суспільства і представляє суспільство в його єдності. Найважливішими принципами, на базі яких функціонує громадянське суспільство, Гегель уважав власність, особисту свободу, загальнообізнаність, поінформованість, вільно сформовану громадську думку, справедливість і суворе дотримання законів. Сильне правове підґрунтя, правосуддя та засоби ефективного функ-

¹ Гегель Г. Ф. Философия права. Москва: Мысль, 1990. С. 346.

² Там само. С. 274.

³ Там само. С. 228.

⁴ Там само.

ціонування законів – необхідні передумови формування громадянського суспільства.

Французький мислитель Алексіс де Токвіль у книзі «Про демократію в Америці» (1832) уперше показав зв'язок і тотожність громадянського суспільства та демократії, сформулював підґрунтя сучасних уявлень про громадянське суспільство як самостійну сферу міжлюдських взаємин. Зосередивши увагу на асоціативній діяльності та її наслідках – утворенні численних, малих і великих добровільних об'єднань неполітичного характеру, які творять громадянське суспільство, Токвіль започаткував соціокультурний підхід до розуміння громадянського суспільства¹. Він показав моральний та соціопсихологічний вплив мережі громадських асоціацій, які формують «місцеві і особисті свободи», створюють необхідне для демократії активне соціальне поле, поширюють дух солідаризму, терпимості та кооперації, а також створюють ситуацію наявності «пильного громадського ока», що повсякчас слідкує за владою².

У роботах Карла Маркса термін «громадянське суспільство» вживається в трьох значеннях: 1) для позначення основи будь-якого історичного розвитку, його «природного базису»; 2) як станове суспільство середніх століть; 3) як форма організації буржуазного суспільства, що протистоїть політичній державі. Маркс розумів існування різних значень цього терміну і так писав про співвідношення першого і третього значень: «Громадянське суспільство обіймає все матеріальне спілкування індивідів у рамках певного ступеня розвитку продуктивних сил. Воно обіймає все торгове і промислове життя даного ступеня і остільки виходить за межі держави і нації, хоча, з другого боку, воно знову-таки має виступати ззовні у вигляді національності і будуватися усередині у вигляді держави»³. Тут громадянське суспіль-

¹ Див.: Колодій А. Ф. На шляху до громадянського суспільства. Теоретичні засади й соціокультурні передумови демократичної трансформації в Україні : монографія. Львів : Червона Калина, 2002. С. 39–40.

² Див.: Токвіль А. де. Про демократію в Америці / пер. з фр. Київ : Всесвіт, 2000. С. 412–418.

³ Маркс К. Фейербах. Противоположность материалистического и идеалистического понимания истории. *Маркс К., Энгельс Ф. Избранные произведения*. Москва: Политиздат, 1980. Т. 1. С. 71.

ство розуміється в першому значенні цього слова, тобто як більш широка основа держави і життя даного народу в цілому. Однак «вираз «громадянське суспільство», – продовжує Маркс, – виник у XVIII столітті, коли відносини власності вже звільнилися з античної та середньовічної спільності. Громадянське суспільство як таке розвивається тільки разом з буржуазією, а проте тим же ім'ям завжди позначалася громадська організація, що розвивається безпосередньо з виробництва та спілкування, яка в усі часи утворює базис держави та іншої ідеалістичної надбудови»¹.

Уже в ранніх роботах Маркса чітко простежується детермінаційний ланцюжок: характер виробництва – громадянське суспільство – держава. «Візьміть певний ступінь розвитку виробництва, обміну та споживання, – відзначав він, – і ви отримаєте певний суспільний лад, певну організацію сім'ї, станів або класів, – словом, певне громадянське суспільство. Візьміть певне громадянське суспільство, і ви отримаєте певний політичний лад, який є лише офіційним вираженням громадянського суспільства»². Пізніше (в 1885 р.) Енгельс писав, що Маркс дійшов поглядів, «що взагалі не державою зумовлюється і визначається громадянське суспільство, а громадянським суспільством зумовлюється і визначається держава, що, отже, політику та її історію треба пояснювати економічними відносинами і їх розвитком, а не навпаки»³. У висловлюваннях такого роду ми бачимо, по-перше, витoki поширеного в сучасній літературі пов'язання громадянського суспільства з соціальним аспектом життя суспільства в цілому. По-друге, в них простежується думка про економічний фундамент громадянського суспільства: воно є базисом для політичної надбудови (якщо користуватися термінологією, що вживається при характеристиці суспільно-економічної формації) і в той же час воно само має більш глибокий базис. Ця ідея, ще не в розгорнутому

¹ Маркс К. Фейербах. Противоположность материалистического и идеалистического понимания истории. *Маркс К., Энгельс Ф. Избранные произведения*. Москва: Политиздат, 1980. Т. 1. С. 71.

² Маркс К. Письмо П. В. Анненкову, 28 декабря 1846 г. *Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. Изд. 2-е*. Москва: Госполитиздат, 1962. Т. 27. С. 402.

³ Энгельс Ф. К истории Союза коммунистов. *Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. Изд. 2-е*. Москва: Госполитиздат, 1961. Т. 21. С. 220.

вигляді, міститься в такій ранній роботі, як «До єврейського питання», коли Маркс згадує про те, що політична революція «ставиться до громадянського суспільства ... як до *основи свого існування* ... як до свого *природного базису*»¹. Надалі сутність цього базису буде усвідомлена як система виробничих відносин.

У другому сенсі Маркс використовує термін «громадянське суспільство», простежуючи генезу громадянського суспільства «як такого», тобто в третьому значенні даного терміну, коли громадянське суспільство стає синонімом позадержавних організацій буржуазного суспільства. Ця генеза аналізується в роботах «До критики гегелівської філософії права» та «До єврейського питання». У середні століття, відзначав Маркс, «громадянське суспільство було політичним суспільством, оскільки органічний принцип громадянського суспільства був принципом держави»². Роздільність же громадянського суспільства та політичної держави існує в сучасному суспільстві, бо в середні століття «стани громадянського суспільства та стани в політичному сенсі були тотожні»³. І тільки буржуазна революція «знищила ... політичний характер громадянського суспільства»⁴.

У наш час основний інтерес становить, звичайно, третій сенс терміну «громадянське суспільство», коли Маркс має на увазі певний аспект суспільства буржуазного. Марксів аналіз цього громадянського суспільства здійснюється за такими напрямками. По-перше, розглядаються умови його появи. По-друге, вказуються його основні риси. По-третє – наслідки та перспективи. Буржуазна революція розбила громадянське суспільство в середньовічному значенні цього слова «на його прості складові частини: з одного боку, на індивідів, з другого – на матеріальні і духовні елементи, що утворюють життєвий зміст цих індивідів, їх цивільне становище»⁵. Зміна економічної ситуації зробила соціальний статус індивідів досить рухомим, замі-

¹ Маркс К. К єврейському вопросу. *Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения*. Изд. 2-е. Москва: Госполитиздат, 1955. Т. 1. С. 405.

² Маркс К. К критике гегелевской философии права. *Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения*. Изд. 2-е. Москва: Госполитиздат, 1955. Т. 1. С. 301.

³ Там само.

⁴ Маркс К. К єврейському вопросу. С. 404.

⁵ Там само. С. 404.

нила жорсткий становий поділ поділом, в якому виразно виявилася його класова сутність. У цих умовах чітко виявилася і класова сутність держави. Вона постала як форма, в «якій індивіди, що належать до пануючого класу, здійснюють свої загальні інтереси» і «всі загальні встановлення опосередковуються державою, отримують політичну форму»¹. Тут на конкретному історичному рівні зберігається схема гегелівської концепції громадянського суспільства: держава виступає як щось зовнішнє (неорганічне) відносно організації індивідів. Гегелівський підхід проглядається і в характеристиці сутності такого громадянського суспільства. Воно тлумачиться Марксом як світ «потреб, праці, приватних інтересів, приватного права ...»². Ці складові, однак, не рівноцінні. «Принципом ... громадянського суспільства, – підкреслював Маркс, – є споживання і здатність до споживання ... Сучасне громадянське суспільство є послідовно проведений принцип індивідуалізму, індивідуальне існування є остання мета; діяльність, праця, зміст і т. д. суть тільки засоби»³. У цьому суспільстві людина не може бути цілісною, вона ніби розшаровується на різні функціональні, рольові, в сучасній термінології, прояви: «Політична емансипація є зведення людини, з одного боку, до члена громадянського суспільства, до егоїстичного, незалежного індивіда, з другого – до громадянина держави, до юридичної особи»⁴. Зовнішній характер держави посилюється у Маркса тим, що він, на відміну від Гегеля, зводить державу до її класової природи і, отже, не допускає думки про зняття громадянського суспільства, подолання його суперечностей в ідеальній державі. Природно, що при такому розумінні держави людина опиняється в принципі відчуженою від неї.

Але й громадянське суспільство не забезпечує справжньої реалізації людини. «Наш час ... – писав Маркс, – відокремлює від людини як щось зовнішнє ... її предметну сутність. Він не вважає зміст людини її істинною дійсністю»⁵. *«Практична потреба, егоїзм, – під-*

¹ Маркс К., Энгельс Ф. *Немецкая идеология. Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения.* Изд. 2-е. Москва: Госполитиздат, 1955. Т. 3. С. 63.

² Маркс К. К еврейскому вопросу. С. 405.

³ Маркс К. К критике гегелевской философии права. С. 312.

⁴ Маркс К. К еврейскому вопросу. С. 406.

⁵ Маркс К. К критике гегелевской философии права. С. 313.

креслював Маркс, – ось принцип *громадянського суспільства*, і він виступив у чистому вигляді, як тільки громадянське суспільство породило зі своїх власних надр політичну державу. *Бог практичної потреби і своєкорисливості – це гроші*¹. У суспільстві егоїзм і споживання людини і все, що вона робить, перетворюються «на відчужувані предмети купівлі-продажу, що знаходяться в рабській залежності від егоїстичної потреби, від торгашества. Відчуження речей є практика самовідчуження людини»². Громадянське суспільство звільняє людину від пут станового суспільства, але свобода підприємництва, звільняючи від особистої залежності, ставить на її місце залежність речову. Буржуазна свобода обертається на загальне відчуження. Справжня емансипація, за Марксом, можлива лише на шляхах подолання відчуження. «Лише тоді, – стверджував Маркс, – коли дійсна індивідуальна людина сприйме в себе абстрактного громадянина держави і, як індивідуальна людина, у своєму емпіричному житті, у своїй індивідуальній праці, в своїх індивідуальних відносинах стане *родовою істотою*; лише тоді, коли людина пізнає і організує свої «власні сили» як *суспільні сили* і тому не стане більше відділяти від себе суспільну силу у вигляді *політичної сили*, лише тоді здійсниться людська емансипація»³. Буржуазне суспільство Маркс убачав лише як необхідний ступінь у переході до справді людських відносин, від грубої особистої залежності до справжньої свободи. Зрозуміло, що при такому погляді на історію буржуазне громадянське суспільство і буржуазна держава виявляються минулими, що підлягають усуненню на новому етапі історичного розвитку. В своїх ранніх роботах Маркс ще говорить про демократію як ідеальну форму державного ладу: «В демократії не людина існує для закону, а закон існує для людини; законом є тут людське буття, між тим як в інших формах державного ладу людина є визначене законом буття»⁴. Пізніше, як відомо, він розглядав диктатуру пролетаріату (як класу, позбавленого власності і тому найбільш близького до загальнолюд-

¹ Маркс К. К єврейському вопросу. С. 410.

² Там само. С. 412.

³ Там само. С. 406.

⁴ Маркс К. К критике гегелевской философии права. С. 252.

ської «родової природи») як неминучий засіб для забезпечення подальшого відмирання держави та ліквідації громадянського суспільства, заснованого на принципі індивідуалістичного споживацтва.

В. Ленін, слідуючи логіці Маркса, відмовився навіть від самого терміну «громадянське суспільство», а суспільну формацію тлумачив як сукупність виробничих відносин. У повному вигляді цей підхід виявився вже в рамках «марксистсько-ленінської філософії», коли було відмовлено такому громадянському суспільству в праві на подальше існування разом з класовою державою. Фактично ж на зміну комплексу «держави – громадянське суспільство» в колишньому СРСР, наприклад, прийшла тоталітарна або близька до неї псевдосоціалістична держава, підім'явши під себе незалежні громадські структури, яка контролювала всі сторони суспільного, а також особисте життя людини. Відповідно, і в суспільній науці радянського періоду дослідження поняття «громадянське суспільство» практично були відсутні.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. з'являються концепції, в яких громадянське суспільство розглядається як форма соціальної інтеграції людей. Подібну точку зору відстоював французький соціолог Е. Дюркгайм. Він використовував поняття громадянського суспільства (*societe civile*) і розглядав його крізь проблему солідарності. «Солідарність, доки вона залишається в стані простої схильності нашої психічної природи, щось надто невизначене, аби можна було її легко виявити. Це недоступна відчуттю можливість, що не дає місця спостереженню. Аби вона набула вловимої форми, треба, щоб певні соціальні наслідки виражали її ззовні»¹. Саме в цьому Е. Дюркгайм вбачає «можливість ...спостерігати, описувати, класифікувати» моральні факти «і відшукувати закони»², що їх пояснюють, в їх соціальних наслідках. З метою класифікації різних видів соціальної солідарності, що становить «винятково моральне явище, яке не піддається саме по собі ні точному спостереженню, ні особливо вимірюванню», Е. Дюркгайм пропонує «замінити внутрішній факт, який вислизає від нашого аналізу, символізуючим його фактом і вивчити перший за до-

¹ Дюркгейм Э. О разделении общественного труда. Москва: Канон, 1996. С. 74.

² Там само. С. 39.

помогою другого», оскільки «там, де існує соціальна солідарність, вона, незважаючи на свій нематеріальний характер, не залишається в потенційному стані, але виявляє свою присутність видимими діями»¹. Для сучасного суспільства, за Дюркгаймом, однаково важливий як індивідуалізм, так і колективна свідомість, колективні спільні цінності, визнання взаємних зобов'язань. Він вважав, що профспілкові, професійні об'єднання, церковні, регіональні центри спроможні залучити своїх членів до нового типу солідарності, головною моральною цінністю якої є індивід².

Не обходили увагою проблему громадянського суспільства і українські суспільствознавці. М. Драгоманов, І. Франко, М. Грушевський, Б. Кістяківський, В. Липинський, М. Шаповал присвячують свої твори теорії громад та громадського життя³. У розробленій М. Драгомановим конституції «Вільна Спілка»⁴ досягнення національних інтересів України вбачається в здобутті політичної свободи та розвитку місцевого самоврядування. Як інтегральний вираз нової системи стосунків між суспільством і майбутньою державою М. Драгоманов розглядав якнайповніше забезпечення прав людини і громадянина, особливо в сфері забезпечення національних прав. Із цього приводу він писав: «Ясне діло, що така велика купа людей, скільки єсть їх на всій Україні, не може бути одним товариством. Вона мусить стати товариством товариств, спілкою громад, вільних у всіх своїх правах, інакше які-небудь громади будуть поневолені робити не те, що вони хочуть, і не там, де вони сидять»⁵. Виходячи з того, що влада обмежує волю громадян, М. Драгоманов уважав за необхідне «збільшити власне волю кожної особи в слові й праці, волю кожної людської по-

¹ Дюркгейм Э. О разделении общественного труда. Москва: Канон, 1996. С. 71.

² Див.: Селигмен А. Проблема доверия. Москва: Идея-Пресс, 2002. С. 107.

³ Див.: Колодій А. Ф. На шляху до громадянського суспільства. С. 45–50.

⁴ Див.: Андрусяк Т. Михайло Драгоманов та його конституційний проект (Історія написання та поширення «Вольного Союзу» – «Вільної Спілки»). *Драгоманівський збірник. «Вільна спілка» та сучасний український конституціоналізм* / за ред. Т. Г. Андрусяка. Львів : Світ, 1996. С. 73.

⁵ Драгоманов М. П. Вибране: «...мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні» / упоряд. та авт. істор.-біогр. нарису Р. С. Міщук. Київ : Либідь, 1991. С. 295.

роди, спілки, громади, країни, щоб, скільки мога, вменшити силу державного начальства...». Отже, на думку вченого, «громада мусить бути спілкою вільних осіб – «без начальства»: своя воля кожному і вільне громадянство й товариство людей і товариств»¹.

Один із фундаторів української політичної науки В. Липинський вважав, що громадянське суспільство – це люди певної території, які не живуть за рахунок виконання державних функцій і не в змозі безпосередньо здійснювати свої бажання, застосовуючи силу фізичного примусу. Але громадянство – це резервуар сил, який перебуває у стані вічного руху вперед, вічної нерівноваги в боротьбі за владу. А держава, як політична організація людей, має схильність до боротьби з поступом до творення твердих, непорушних форм. На думку дослідника, взаємовідносини громадянського суспільства і держави визначає закон, засадничим стосовно якого є взаємне обмеження права сильніших правом слабших, і навпаки. Коли держава поневолює громадянське суспільство, тоді «нищиться» закон, оскільки право сильніших не обмежене правом слабших. У такій державі панує беззаконня. Проте так само «нищиться» закон, коли громадянське суспільство поневолює державу і коли сила сильніших розкладається слабкістю слабших². Закон існує за гармонійного співвідношення громадянського суспільства і держави.

До концепції громадянського суспільства звернувся у своїх «Тюремних зошитах» Антоніо Грамші, вже маючи досвід приходу до влади в своїй країні фашистів³. «Громадянське суспільство перетворилося на дуже складну структуру, що витримує катастрофічні «вторгнення» безпосереднього економічного елемента (криз, депресій тощо): надбудови громадянського суспільства в цьому разі відіграють

¹ Драгоманов М. П. Вибране: «...мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні» / упоряд. та авт. істор.-біогр. нарису Р. С. Міщук. Київ : Либідь, 1991. С. 301.

² Див.: Левенець Ю. А. Держава у просторі громадянського суспільства. Київ: Освітня книга, 2006. С. 100.

³ Див.: Bobbio N. Gramsci and the concept of civil society. *Civil Society and the State: New European Perspectives* / Edited by John Keane. London, New York : Verso, 1988. P. 73–99; Nardin T. Private and Public Roles in Civil Society. *Toward a Global Civil Society* / ed. by Michael Walzer. Providence, Oxford : Berghahn Books, 1995. P. 29–34.

роль ніби системи траншей в сучасній війні»¹, тобто можуть і повинні залишитися формою організації життя, яка не дозволяє в разі їх розвиненості запанувати тоталітарному режиму. Він шукає оптимальні форми співвідношення держави і громадянського суспільства: «... можна було б сказати, що держава = політичне співтовариство + громадянське суспільство», вважаючи при цьому, що «державі судилося вичерпати себе і розчинитися в упорядкованому суспільстві», тобто «етичній державі або громадянському суспільстві»². А. Грамші був одним із небагатьох мислителів, які використовують концепцію громадянського суспільства при аналізуванні суспільних процесів у першій половині та в середині ХХ ст.

Подальший розвиток досліджень громадянського суспільства продовжився тільки після закінчення Другої світової війни, оскільки попередній період характеризувався безпрецедентним втручанням держави у сфери приватного життя громадян, причому не тільки в тоталітарних державах³. Особлива увага в післявоєнний час приділялася переосмисленню поняття громадянських прав, пов'язаним із розбудовою соціальної держави. Громадянство наповнювалося соціальним змістом, перетворюючись на юридично закріплене право громадянина на отримання певної послуги від держави. Такі зміни спричинили зростання утриманських настроїв, зниження стимулу до праці і конкурентної боротьби, у зв'язку з чим деякі теоретики лібералізму (Ф. Хайєк, Л. Мізес, Р. Нозік) виступили проти зростання етатизму і за підвищення впливу ринку, що воскресило інтерес до проблематики громадянського суспільства. Протягом ХХ ст. відбулася наступна трансформація громадянського суспільства: на початку століття воно відігравало роль щита для держави, якій загрожувала революційна стихія, наприкінці століття воно взяло на себе роль захисника свободи індивіда від надмірного опікування держави.

¹ Грамши А. Избранные произведения: в 3 т. Т. III: Тюремные тетради. Москва: Изд-во иностр. лит., 1959. С. 198.

² Там само. С. 247.

³ Див.: Требін М. П. Громадянське суспільство як соціальний феномен: розвиток концепту в ХХ столітті. *Гілея : наук. вісн.* / гол. ред. В. М. Вашкевич. Київ : ВІР УАН, 2012. Вип. 67 (№ 12). С. 597–603.

Німецький філософ і соціолог Юрген Габермас у праці «Структурні перетворення у сфері відкритості: дослідження категорії громадянське суспільство» (1968) сформулював концепцію «публічної сфери» («сфери відкритості»), яка пояснювала, яким чином осередки громадянського суспільства перетворилися на активну суспільну силу та в який спосіб вони впливали на політику в різних країнах¹. Він підкреслював, що «громадськість, створюючи нові структури громадянського суспільства, тим самим протистоїть зазіханням держави, деспотизму, абсолютизму, авторитаризму на права людини і висуває на перший план гуманістичні мотиви і цінності, немеркантильну, високодуховну, моральну поведінку, самосвідомість, самовизначення, свободу і гідність окремої особистості»². За поглядами Джін Коген, теорія громадської сфери і громадської відкритості Габермаса становить нормативне ядро концепції громадянського суспільства в його сучасному розумінні³.

Нову увагу проблематика громадянського суспільства отримала вже в 70-х рр. XX ст., у зв'язку з боротьбою проти радянського режиму в країнах Східної Європи. Є якась іронія в тому, що концепція громадянського суспільства, в розроблення якої здійснили свій внесок багато «лівих» мислителів, була ефективно використана в 70–80-ті рр. у боротьбі з соціалістичною державою в країнах Східної Європи. При цьому саме громадські структури, осередки громадянського суспільства, що збереглися в незалежності від держави, стали центром кристалізації опору тоталітаризму⁴. Це стосується, насамперед, Польщі, де зберегла свою незалежність католицька церква, що стала опорою для клубів католицької інтелігенції, а потім і профспілки «Солидарність». Групи незалежних інтелектуалів в Угорщині, письменницькі спілки в Чехословаччині, члени груп Хартія-77 – всі вони були тими паростками громадянського суспільства, які руйнували основи тоталітаризму.

¹ Див.: Габермас Ю. Структурні перетворення у сфері відкритості: дослідження категорії громадянське суспільство / пер. з нім. Львів : Літопис, 2000. 317 с.

² Хабермас Ю. Демократия. Разум. Нравственность. Москва: Наука, 1992. С. 18.

³ Див.: Kohen J. L. American Civil Society Talk. *Philosophy and Public Policy*. 1998. Vol. 18, No. 3. P. 14–19.

⁴ Див.: Bernard M. Civil Society and Democratic Transition in East Central Europe. *Political Science Quarterly*. 1993. Vol. 108, No 2. P. 307–326.

літарної держави. За думкою польського історика Єжи Шацького, ідея громадянського суспільства з'явилася в цих країнах як ідея антидержавницька¹. Як зазначає в монографії, присвяченій політичній реформі в Росії та країнах Східної Європи, професор Стенфордського університету Майкл Макфол, ступінь успіху процесу політичної модернізації є пропорційною рівню розвитку структур громадянського суспільства в цих країнах до 1989 р.²

Творці «бархатних революцій» приділяли дуже велику увагу самому феномену громадянського суспільства. Чеський історик-дисидент Я. Тесарж пов'язав прихід до влади тоталітарних режимів з недорозвиненими структурами громадянського суспільства. Він вважав, що демократія і авторитаризм бувають історично сумісними. У кризових ситуаціях демократичні гасла на кшталт «уся влада радам» сприяють поширенню політичної демагогії і слугують містком для встановлення диктатури. Лише розвиток громадянського суспільства є, на його думку, надійним запобіжником диктатури³. Ці самі погляди поділяв письменник, філософ Вацлав Гавел, автор статей про розвиток громадянського суспільства, який потім став президентом Чеської Республіки⁴. Він уважав основною потребою утворення нових громадянських організацій «життя за правдою» і вживав поняття «громадянське суспільство» у взаємозв'язку з ідеєю «антиполітичної» активності. В ній Гавел убачав засіб реконструкції посткомуністичної соціальності в напрямі емансипації суспільства від політичної всепроникності. Отже, йшлося про суспільно-політичний досвід у межах Центрально-Східного регіону, що відрізнявся від Західної Європи глибоким незадоволенням реаліями державного соціалізму,

¹ Див.: Шацкий Е. Постлиберализм: автономия личности и гражданское общество. *Полис*. 1997. № 6. С. 15–20.

² Див.: McFaul M. Post-Communist Politics. Democratic Prospects in Russia and Eastern Europe. Washington, D. C.: The Center for Strategic and International Studies, 1993. 132 p.

³ Див.: Чувардинський, О. Історична рефлексія поняття «громадянське суспільство» та його філософська еволюція. *Політ. менеджмент*. 2006. № 3. С. 72.

⁴ Див.: Havel V. Anti-Political Politics. *Civil Society and the State: new European perspectives* / edited by John Keane. London ; New York : Verso, 1988. P. 381–398; Havel V., Klaus V., Pithart P. Civil Society After Communism. Rival Visions. *Journal of Democracy*. 1996. Vol. 7, No 1. P. 12–23.

запровадженого винятково політичними інструментами. В есе «Сила безсилих» (1978) Гавел обґрунтував концепцію «антиполітики», що забезпечила теоретичне винайдення засобів для демократичної опозиції в усій підкомуністичній Європі. Джерела спротиву тоталітаризму він убачав у «дополітичній» сфері індивідуального розуму, моралі, свідомості, цінностях життя, приватності, де людина прагне бути сама собою. Мета «жити за правдою» переростала в «політику правди» і набувала сутнісного соціального значення. Слід зауважити, що аналогічні думки про значення правди в громадянській активності висловлював свого часу й Т. Масарик. Гавел лише наголошував, що розуміння сутності політичної активності має бути узгоджене із засадами людської екзистенції, бо найзначніші соціальні зміни випливають з індивідуальних відносин, а не просто із загально-відомих політичних концепцій. «Органічні, значні та довготривалі зміни на краще... не можуть більше бути наслідком перемоги жодної традиційної політичної концепції. Більше, ніж будь-коли, такі зміни мають виходити з людського існування, з фундаментальної перебудови позиції людей у світі, їх ставлення до самих себе і один до одного, ставлення до універсуму... Краща система автоматично не принесе кращого життя. Навпаки, правда у протилежному: лише створюючи краще життя, можна розвинути ліпшу систему»¹. Дещо пізніше в есе «Політика і сумління» Гавел пов'язав ідею «антиполітичної політики» та активності громадянського суспільства з філософським концептом «життєвого світу» (*Lebenswelt*) як царини, де відбувається природний поділ між добром і злом і де формується вимога відповідальності в публічній і політичній активності. Неполітична громадянська активність має бути справою кожної людини, а не тільки професійних політиків і партійних діячів. «Правда» має бути основою практикування «антиполітичної» поведінки; вона проростає знизу, виходить «із глибини серця, а не з дисертації чи тези»².

¹ Havel V. The Power of the Powerless. *The Power of the Powerless: Citizens against the State in the Central-Eastern Europe* / ed. by John Keane. New York: M. E. Sharpe, 1985. P. 52.

² Havel V. Politics and Conscience. *Havel V. Open letters: Selected writings, 1965–1990* / ed. by P. Wilson. New York: Vintage Books, 1992. P. 271.

Пізніше концепція громадянського суспільства була використана західними політологами лівого спрямування як нова альтернатива суто ринкової ідеології. Основу для цього склав розвиток поняття громадянського суспільства в роботах А. Грамші, а також те, що це поняття не було дискредитовано радянським режимом, як більшість інших лівих ідей. Як приклад останньої тенденції можна навести монографію «На шляху до глобального громадянського суспільства», опубліковану в рамках серії Фонду Фрідріха Еберта, фонду німецьких соціал-демократів¹. Заключний розділ цієї книги прямо озаглавлено «Європейський соціалізм і американська соціальна реформа». У цілому з видання можна зробити висновок про те, що розвиток глобального громадянського суспільства пов'язаний з соціалістичною перспективою, з чим важко погодитися.

Якщо в країнах Східної Європи термін «громадянське суспільство» використовувався в основному як прапор у боротьбі з комуністичним режимом, то західні дослідники розглядали, що ж представляє із себе це суспільство. Так, Майкл Волцер визначав громадянське суспільство як простір вільних асоціацій індивідуумів, а також набір мереж взаємин, утворених на основі сім'ї, віри, інтересів та ідеології, що заповнюють цей простір². Громадянське суспільство – це простір вільного вибору, спільності та участі. «Всередині громадянського суспільства індивідуальності можуть приходити і йти (хоча в більшості випадків вони залишаються), вони можуть вступати у велику кількість груп і можуть залишати їх. Усередині цих груп вони встановлюють (сильні або слабкі) зв'язки з собі подібними і присвячують (більшою чи меншою мірою) час та енергію щоденної організаційної роботі, колективним святкуванням, зборам у комітетах, створенню фондів і рекрутуванню нових членів», – підкреслює М. Волцер³. Од-

¹ Toward a Global Civil Society / Walzer Michael, ed. Providence, Oxford : Berghahn Books, 1995. 341 p.

² Див.: Walzer M. The Concept of Civil Society. *Toward a Global Civil Society*. P. 7–27.

³ Walzer M. Equality and Civil Society. *Alternative Conceptions of Civil Society* / edited by Simone Chambers and Will Kymlicka. Princeton, N. J.: Princeton Univ. Press, 2002. P. 37.

нак, як слушно коментує Террі Нардін¹, характер цих взаємин залежить від домінуючих цінностей. Тому поняття громадянського суспільства може мати як ліберальну, так і комунітаристську інтерпретацію, залежно від того, чи береться за основу свобода індивідуума або солідарність асоціацій.

Поняття «громадянське суспільство» набуло нового виміру у зв'язку з розвитком сектору некомерційних організацій, або «третього сектору». Під неприбутковим (третім) сектором розуміється сукупність (система) груп населення і організацій, що не ставлять перед собою мету збільшення особистого доходу безпосередньо через участь у роботі таких груп і організацій або через володіння ними. Термін «неприбуткові» означає, що прибуток, який отримується в результаті діяльності таких груп і організацій, не розподіляється між їх учасниками, а йде на реалізацію цілей групи або організації. Перші два сектори – це сукупність державних інститутів і ділових приватних організацій та підприємств. Сучасні американські дослідники К. Маккарті, В. Ходкінсон та інші² розглядають третій сектор як сферу активності, що розвивається між сім'єю і більш широкими бюрократичними секторами прибуткового бізнесу та уряду. В рамках цієї концепції йдеться про «неприбутковий сектор», «сектор добровільної активності», «третій сектор», «неурядовий сектор». Для всіх подібних організацій характерна діяльність заради суспільного благополуччя. Головною функцією таких організацій є, тією чи іншою мірою, розширення меж свободи і наділення населення владою, залучення його до процесу соціальних змін, розвитку системи соціального захисту.

Зростаюча увага до проблематики громадянського суспільства та діяльності організацій «третього сектору» притаманна не тільки країнам, що перетерплюють непрості процеси посткомуністичної модернізації, а й країнам зі стійкою демократичною системою. В останньому випадку саме на прикладі недержавних організацій,

¹ Див.: Nardin T. Private and Public Roles in Civil Society. *Toward a Global Civil Society*. P. 29–34.

² Див.: The Nonprofit Sector in the Global Community: Voices from Many Nations / Kathleen D. McCarthy, Virginia A. Hodgkinson, Russy D. Sumariwalla, and associates. San Francisco : Jossey-Bass Publishers, 1992. P. 1–23.

що ефективно розв'язують складні проблеми; і не отримують при цьому прибутку для себе, багато аналітиків намагаються знайти вихід зі старої дилеми: «егоїстичний індивідуалізм – знеособлюючий колективізм».

Важливість «протестантської етики» у становленні капіталістичного суспільства підкреслював ще Макс Вебер¹. Наприкінці минулого століття у США з'явилася концепція «соціального капіталу», наявність котрого, як і капіталу економічного, робить націю енергійною та процвітаючою, і навпаки. При цьому в пошуках «зникаючого соціального капіталу» (буквальний переклад назви однієї зі статей М. Вебера), дослідники звертаються саме до волонтерських неприбуткових організацій, організацій «третього сектору»². Соціальний капітал, за поглядами Р. Патнама (у тлумаченні політолога, це довіра і солідарність), призводить до встановлення більш тісних зв'язків між громадянами, сприяє формуванню ними асоціацій і в кінцевому результаті спричиняє активізацію суспільного життя, підвищує «особисту громадянську компетентність». Тим самим соціальний капітал трансформується у те, що можна позначити як політичний капітал суспільства, необхідний для ефективної взаємодії з державою. Хоча концепція Р. Патнама була зустрінута в науковому середовищі неоднозначно, не можна не погодитися з тим, що довіра та солідарність виступають важливими умовами розвитку мережових відносин громадянського суспільства. Критика Р. Патнама деякими дослідниками полягає в тому, що елементи довіри вбачаються в таких негромадянських відносинах, як патронаж, блат або бартер. Сам же Р. Патнам не поширював довіру на вертикальні відносини «патрон – клієнт», бо бачив у них вияв не взаємності, а залежності і нерівності³. Близьку позицію займає польський соціолог П. Штомпка, для якого патерналізм є замінником довіри, також покликаним дати людині відчуття

¹ Див.: Вебер М. Протестантська етика і дух капіталізму / пер. з нім. Олександр Поперілий. Київ : Основи, 1994. 269 с.

² Див.: Hoving J. H. F. Corporate Ethics: In Everyone's Self-Interest. *World & I*. 1995. January. P. 422–437.

³ Див.: Патнэм Р. Чтобы демократия сработала. Гражданские традиции в современной Италии / пер. с англ. Москва : Ad Marginem, 1996. С. 217.

впорядкованості і захищеності¹. Подібні відносини лежать в основі негромадянських солідарностей.

Інший напрям громадської думки, що отримав свій розвиток переважно в США і також намагається вийти за межі «зачарованої» антиномії «індивідуалізм – колективізм», носить ім'я «комунітаризм», яке походить, природно, не від революційної комуни, а від «community», поняття, яке краще перекладається не словом «громада», а терміном «спільнота». Тут також надається велике значення етичним принципам, носіями яких є добровільні спільноти людей, як правило, пов'язані з їх безпосереднім місцем проживання. Цікаво, що в рамках комунітаризму змогли об'єднатися як «праві» республіканці, які мріють про відродження дійсно американських духовних цінностей, так і «ліві» ліберальні демократи, котрі вбачають у комунітаризмі розумну альтернативу ідеям соціалізму, що дискредитував себе². Послідовники Габермаса Ендрю Арато та Джін Коен у своїй об'ємній та багатоплановій праці «Громадянське суспільство і політична теорія»³ запропонували власне бачення категорії «громадянське суспільство». Вони модифікували його зміст, розмежувавши громадянське суспільство як інститут (тобто як його зрілу, інституціоналізовану форму) і як рух (тобто як початкові стадії його зародження, відродження, становлення). Іншим нововведенням було чітке розмежування сфер позадержавного суспільного життя на «економічне суспільство», «громадянське суспільство» та «політичне суспільство». Останнє положення, щоправда, було сприйняте науковою громадськістю неоднозначно.

Ернест Геллнер у книзі «Передумови свободи: громадянське суспільство та його конкуренти»⁴ до особливостей громадянського

¹ Див.: Sztompka P. *Mistrusting Civility: Predicament of a Post-Communist Society. Real Civil Society. Dilemmas of Institutionalization* / ed. by J. C. Alexander. Guildford, Surrey : Biddles Ltd., 1998. P. 199.

² Див.: Kallscheuer O. On Labels and Reasons: The Communitarian Approach – Some European Comments. *Toward a Global Civil Society*. P. 133–145.

³ Див.: Cohen J. L., Arato A. *Civil society and political theory*. Cambridge, Mass.: MIT Press, 1992. xxi, 771 p.

⁴ Див.: Gellner E. *Conditions of liberty : civil society and its rivals*. New York, N. Y. : Allen Lane/Penguin Press, 1994. vii, 225 p.

суспільства відніс такі його риси, як секуляризованість, прагматичність, неморальність (у розумінні спрямованості на нижчі, матеріальні потреби). «Виникнення громадянського суспільства по суті означало розрив кола, що пов'язувало віру, владу і суспільство»¹. Він також підкреслив унікальність цього суспільства, його безперечну відповідність умовам західних, особливо англосаксонських культур, і сумнівну сприйнятливість до його принципів незахідного світу.

У книзі «Реальне громадянське суспільство» (1998), яка вийшла за редакцією професора Каліфорнійського університету Джеффрі Александера, Геллнер відмічає важливість завдань, що постали перед дослідниками громадянського суспільства: 1) відокремити нормативний зміст концепції громадянського суспільства як ідеального типу від описових характеристик реальних громадянських суспільств (останні можуть володіти більшим чи меншим ступенем громадянськості, тією чи іншою комбінацією притаманних йому рис); 2) точніше визначити зміст поняття «громадянське суспільство» як ідеального типу, окресливши його межі та відокремивши від інших суспільних феноменів; 3) виробити методику операціоналізації поняття та емпіричного дослідження явища; 4) вивчити моделі громадянського суспільства через з'ясування його спільних і відмінних рис у різних країнах. Виконанню цих завдань мають сприяти запропонована Александером періодизація розвитку ідеї та практики громадянського суспільства, виділення в їх історії трьох стадій – громадянське суспільство-I, – II та -III². Громадянське суспільство-I (як соціальний феномен і як теоретична концепція) охоплює період від кінця XVII – до першої половини XIX ст. Громадянське суспільство-II тривало від середини XIX до другої половини XX ст. Як елемент суспільної системи і як автономна щодо державних структур сфера публічного життя громадянське суспільство зберігається (а в країнах так званого

¹ Gellner E. Conditions of liberty : civil society and its rivals. P. 141.

² Див.: Alexander J. C. Civil Society I, II, III: Constructing an Empirical Concept from Normative Controversies and Historical Transformation. *Real Civil Societies. Dilemmas of Institutionalization* / ed. by Jeffrey C. Alexander. London etc. : Sage, 1998. P. 1–19.

«другого ешелону цивілізації» щойно починає утверджуватися), але у багатьох країнах, де раніше була розроблена теорія громадянського суспільства, тепер змінюються його якісні параметри. Суспільство, стверджує Дж. Кін, «дичавіє». Це виявляється в пануванні насильницьких методів розв'язання конфліктів, «нецивілізованому» поведженні та незбалансованому впливі тих, кого ми нині назвали б «олігархами». Як протидія стають популярними соціалістичні концепції «суспільного розвитку». Громадянське суспільство-III як концепція відродилося в другій половині XX ст., насамперед, завдяки працям вже згаданого нами німецького філософа та соціолога Ю. Габермаса. Його теорії соціальної комунікації та «публічної сфери» («сфери відкритості») істотно вплинули на подальшу інтерпретацію цього поняття майже в усьому світі, за допомогою чого було розроблено «стратегію трансформування диктаторських режимів»¹.

Сучасне посилення інтересу до ідеї громадянського суспільства і завдання її втілення в життя в умовах XXI ст. викликає сукупність соціальних чинників.

По-перше, процес переходу від індустріального до постіндустріального суспільства породжує і відповідні соціоструктурні, політичні та соціокультурні зміни. Зокрема, маються на увазі: а) зміна природи, складу, стану робітничого класу і, ширше, остаточне стирання єдиної розділової межі в суспільстві – грані класової, яка у XIX ст. досить виразно виявлялася в системі соціальних відносин капіталістичних країн Європи, хоча і не була настільки категорично різкою, як це передбачалося марксистською постановкою питання; б) заміна «головного вододілу» мережею різноманітних контактів і конфліктів безлічі соціальних груп, з їх збіжними і незбіжними інтересами. Звідси – утвердження цивілізованої форми вирішення конфліктів між цими групами не через відкриту (і тим паче непримиренну) класову боротьбу, а через консенсус та конкурентне співробітництво різних соціальних сил, що діють у рамках законних процедур, спираючись на законні інститути.

¹ Див.: Колодій А. Історична еволюція громадянського суспільства та уявлень про нього (формування ідеалу). *Незалеж. культуролог. часопис*. 2001. Число 21. С. 8–14.

По-друге, енергійний розвиток у цих умовах найрізноманітніших позадержавних суспільних асоціацій, громадянських інституцій та рухів, постійне і помітне зростання їх ролі в житті соціуму.

По-третє, економічна криза і неефективність моделі державного регулювання економіки, що виявилися в нових умовах. Висування на перший план нових ідеологій, заснованих на пріоритеті особистісного начала над загальнодержавним; широке звернення до неоконсервативної моделі, пов'язаної з відмовою від прямого впливу держави на господарське життя, з передаванням значної частини турбот про соціальний захист населення інститутам громадянського суспільства.

По-четверте, поширення переконання у тому, що світ вступає на новий цивілізаційний щабель, який передбачає якісну зміну співвідношення між громадянським суспільством і державою на користь громадянського суспільства, перетворення держави на його найманого службовця, виконавця «суверенної загальної волі», позбавленої репресивних функцій і можливостей.

Уважний погляд на ці соціальні чинники дозволяє переконатися в тому, що кожен з них є достатньою підставою для того, аби рахуватися з неминучістю подальшого розвитку і зростання впливу громадянського суспільства. У сукупності вони створюють міцний фундамент для цього процесу і дозволяють розцінювати його як веління і знамення часу. У той же час розглянуті в зіставленні, вони виявляються чинниками, які є не завжди взаємодоповнюючими, але іноді в чомусь і протистоять один одному, втілюючи різні соціальні тенденції, характерні для сучасної епохи. Так, стикаються один з одним ліберальна і неоконсервативна системи взаємин господарської сфери і держави. В одних випадках стимулом для висунення на перший план ідеї громадянського суспільства є процес переходу від авторитаризму до демократії, в інших – уявлення про сутність і потреби нового цивілізаційного етапу, що вже впритул підступив. Ця різноманітність чинників, що стимулюють сучасний розвиток громадянського суспільства та апеляцію до нього, по-перше, породжує різні форми реального громадянського суспільства. З другого боку, поєднуючись з різними соціальними та ідеологічними позиціями, вона стає джере-

лом різноманіття підходів до проблеми громадянського суспільства і тлумачень самого поняття.

Отже, концепція громадянського суспільства інтенсивно розробляється зарубіжними вченими, зокрема, англійським дослідником Дж. Кіном, французькими науковцями Ж. Керманом та Р. Фассаером, американськими політологами Дж. Александером, Е. Арато, Т. Карозерсом, Д. Когеном, Дж. Коеном, Р. Нозіком, Р. Патнамом, Л. Саламоном, Ч. Тейлором, І. Шапіро, Е. Шилзом, Ф. Шміттером, італійськими вченими С. Сантілі, Р. Скарамуцціно, німецькими науковцями Ю. Габермасом, В. Деттлінгом, Р. Козеллеком, Е. Пріллером, В. Реєзе-Шефером, М. Фрайзе, А. Циммер, К. Шмідтом, чехами Е. Геллером, Я. Тесаржом, словацьким ученим Р. Рошко та ін.¹ Наприклад, за поглядами Джона

¹ Див.: A research agenda for civil society / edited by Kees Biekart and Alan Fowler. Cheltenham, UK ; Northampton, MA : Edward Elgar Publishing, 2022. xviii, 313 p.; Anheier H. K. Civil Society: Measurement, Evaluation, Policy. London : CIVICUS London : Sterling, VA : Earthscan Publications, 2004. 224 p.; Bakir V. Intelligence elites and public accountability : relationships of influence with civil society. Abingdon, Oxon ; New York, NY : Routledge, 2018. xii, 276 p.; Beiner R. Liberalism, Nationalism, Citizenship: essays on the Problem of Political Community. Vancouver: UBC Press, 2003. 240 p.; Brown L. D. Creating Credibility: Legitimacy and Accountability for Transnational Civil Society. Sterling, VA : Kumarian Press, 2008. 182 p.; Burrage M. Class Formation, Civil Society and the State: a Comparative Analysis of Russia, France, UK and the US. New York : Palgrave Macmillan, 2007. 454 p.; Busschaert G. Participatory democracy, civil society and social Europe : a legal and political perspective. Cambridge, United Kingdom: Intersentia, 2016. xii, 237 p.; Cahoon L. E. Civil Society: The Conservative Meaning of Liberal Politics. Malden : Blackwell Publ., 2002. 328 p.; Civil democracy protection : success conditions of non-governmental organisations in comparison / edited by Uwe Backes and Thomas Lindenberger. New York : Routledge, Taylor & Francis Group, 2024. xx, 242 p.; Civil Society: a Reader in History, Theory and Global Politics / editors: John A. Hall and Frank Trentmann. New York: Palgrave Macmillan, 2005. 320 p.; Civil Society and Global Finance (Warwick Studies in Globalisation) / editors: Albrecht Schnabel and Jan Aart Scholte. New York, London: Routledge, 2002. 320 p.; Civil society, education and human formation : philosophy's role in a renewed understanding of education / edited by Jānis (John) Tālvāldis Ozolins. London ; New York : Routledge, 2017. xvi, 224 p.; Civil Society in Democratization / editors: Peter Burnell, Peter Calvert. London : Portland : Frank Cass, 2004. 256 p.; Civil Society Responses to Changing Civic Spaces / Edited by Kees Biekart, Tiina Kontinen, Marianne Millstein. Cham: Palgrave Macmillan, 2023. xv, 293 p.; Comparative Perspectives on Civil Society / Robert A. Dible (ed.). Lanham, MD : Lexington Books, 2008. xix, 319 p.; COVID-19 in East Asia and aftermath : re-globalization, democracy and civil society / Hyun-Chin Lim, Haeran Lim, Taekyoon Kim, & Suk-Ki Kong (eds.). Kyōnggi-do Kwach'ŏn-si : Zininzin, 2023. xvi, 275

Кіна, громадянське суспільство не є чимось, раз і назавжди даним. Воно перебуває у постійній динаміці. Залежно від місця і часу, від конкретних історичних обставин одні його риси зміцнюються, інші послаблюються; міра його «громадянськості» зростає або зменшується. Зрештою, громадянське суспільство може втрачати свої прикмети, свою цивільність і – «дичавіти». І фашизм, і комуністичний тоталітаризм є різновидами «здичавіння» громадянського суспільства. Кін визнає важливість цивілізованості для успішного функціонування громадянського суспільства, приділяє увагу його культурно-психологічним аспектам¹.

Дуже ґрунтовною є монографія «Громадянська сфера» (2006) Джеффри Александера, в якій у систематичній формі викладено його підхід до проблем формування, структурування та динаміки громадянського суспільства, розглянуто громадянські інститути та соціаль-

p.; DeLue S. M., Dale T. M. Political thinking, political theory, and civil society. 5th Ed. New York : Routledge, Taylor & Francis Group, 2021. xxiv, 482 p.; Democracy and civil society in a global era / edited by Scott Nicholas Romaniuk and Marguerite Marlin. New York : Routledge, 2016. xviii, 274 p.; Eberly D. The Rise of Global Civil Society: Building Communities and Nations from the Bottom Up. New York: Encounter Books, 2008. 300 p.; Fulda A. Civil society contributions to policy innovation in the PR China : environment, social development and international cooperation. New York : Palgrave Macmillan, 2015. xv, 311 p.; Global Civil Society: Dimensions of the Nonprofit Sector: Vol. 2 / editors: Lester M. Salamon and S. Wojciech Sokolowski. Bloomfield, CT. : Kumarian Press. 2004. 368 p.; Globalization and civil society in East Asian space / edited by Khatharya Um and Chiharu Takenaka. London ; New York : Routledge Taylor & Francis Group, 2023. xv, 262 p.; Heinrich V. F. CIVICUS Global Survey of the State of Civil Society : Volume 1: Country Profiles. Bloomfield, CT.: Kumarian Press, 2007. 500 p.; Heinrich V. F., Fioramonti L. CIVICUS Global Survey of the State of Civil Society: Volume 2: Comparative Perspectives. Bloomfield, CT.: Kumarian Press, 2007. 500 p.; Lewis D., Kanji N., Themudo N. S. Non-governmental organizations and development. 2nd ed. London ; New York, NY : Routledge, 2021. xiii, 258 p.; Pries L. Refugees, civil society and the state : European experiences and global challenges. Cheltenham, UK ; Northampton, Massachusetts : Edward Elgar Publishing Limited, 2018. vii, 253 p.; Santilli C., Scaramuzzino R. Civil Society Elites in the Italian Third Sector: A Comparative Perspective. Cham: Palgrave Macmillan, 2025. xi, 152 p.; Williams-Pulfer K. Get involved! : stories of Bahamian civil society. New Brunswick: Rutgers University Press, 2024. vii, 196 p.; Zimmer A., Priller E., Freise M. Future of Civil Society. Making Central European Non-profit-Organizations Work. Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften, 2004. 736 p. та ін.

¹ Див.: Кін Д. Громадянське суспільство: старі образи, нове бачення / пер. з англ. О. Грищенко; літ. ред. О. Грищенко. Київ: К. І. С., 2000. С. 113–123.

ні рухи, а також дано відповідь (зрозуміло, не остаточну) на питання, яким стає в сучасному, складному і суперечливому реальному житті існування громадянського суспільства. Як уважає сам автор, його теорія громадянського суспільства вперше після провалу марксизму запропонувала всеосяжний проєкт поліпшення суспільства за допомогою критичного аналізу його фундаментальних основ. На відміну від марксизму, що призвів до тоталітаризму, автор звертається не до пошуку механізму справедливого розподілу економічних багатств суспільства, а до розвитку громадянської солідарності, яка «лежить в основі будь-якої вимоги інституційних реформ, будь-якої історично специфічної вимоги культурної реформації»¹. Він схиляється до комунітаристської інтерпретації громадянського суспільства, беручи за основу солідарність індивідів та їх асоціацій. У той же час, як заявляє автор, він хоче «зрозуміти громадянське суспільство не як арену солідарності, вузько визначену в комунітарному або партикуляристському сенсі, але в універсалістських термінах»². Автор намагається поєднати два протилежні підходи, на яких традиційно будувалися теорії громадянського суспільства, – індивідуалізм і колективізм. За Александером, «громадянське суспільство є формою соціальної та культурної організації, що йде корінням одночасно і в радикальний індивідуалізм, і в безкомпромісний колективізм»³, – комбінація, яку найкращим чином описує введене Габермасом поняття «сфери приватних індивідів, що з'єднуються разом як народ». Обираючи такий інтегральний підхід, Александер, з одного боку, йде в руслі сучасних інтегралістських традицій розвитку соціальної теорії (слідом за Е. Гідденсом і тим же Габермасом), а з другого, демонструє ідейну спорідненість своєї концепції з тлумаченням солідарності шотландських моралістів та зі спробами Алексіса де Токвіля з'єднати індивідуум і колективність в інтерпретації сфери публічного демократичного життя та ін. Таким чином, його новий підхід виявляється глибоко вкоріненим у політичній і моральній філософії.

¹ Alexander J. C. The Civil Sphere. Oxford: New York : Oxford University Press, 2006. P. 550.

² Там само. Р. 43.

³ Там само. Р. 44.

Велике значення цієї роботи полягає в тому, що Александер бере на себе сміливість переосмислити ключове поняття політичної філософії та численних дебатів сучасності – громадянське суспільство. Він показує, як змінюються значення даного поняття у різні історичні епохи, докладно критикує ранні уявлення про громадянське суспільство як про «всі сфери поза державою». З такою самою скрупульозністю автор доводить, що не можна зводити значення громадянського суспільства до егоїстично орієнтованої економічної сфери. Він пропонує переосмислити ідею громадянського суспільства в критичному ключі: громадянське суспільство – це «диференційована сфера справедливості», воно протиставлює з іншими (не громадянськими) сферами та інтересами кожної з цих сфер. За Александером, громадянське суспільство має свій простір існування: «це сфера, яка може бути аналітично незалежною, емпірично диференційованою і морально більш універсалістською порівняно з державою, ринком та іншими соціальними сферами»¹.

Книга завершується гарячим закликком автора «зробити громадянське суспільство фокусом емпіричної і теоретичної думки і, таким чином, повсякденного соціального життя»². Він вважає, що в сучасному світі зростаючих глобальних загроз необхідно розвивати проєкт глобального громадянського суспільства, оскільки тільки в цьому разі можна буде захистити демократію в окремих країнах і в світі, ліквідувати свавілля та насильство. Однак він не береться передбачати, коли таке суспільство може реально з'явитися. Головне для нього – збереження громадянського суспільства як проєкту, що дає надії на майбутній демократичний розвиток.

В Україні за роки незалежності накопичено значний обсяг наукових праць у контексті розгляду генези феномену громадянського суспільства, його основних інституціональних складових та способів взаємодії з державою в процесі формування політичних відносин на новій, демократичній основі. Видано роботи, в яких теорія громадянського суспільства застосовується як інструмент дослідження сучасного стану українського соціуму, його проблем та шляхів

¹ Alexander J. C. The Civil Sphere. P. 31.

² Там само. P. 551.

їх розв'язання на засадах європейської демократії. Проблеми цього напрямку досліджують, зокрема, Б. Андресюк, Ю. Барков, В. Бебик, О. Волянська, О. Власюк, Т. Гарасимів, В. Геєць, Л. Герасіна, А. Грамчук, Т. Дашо, Г. Зеленько, О. Івченко, С. Кириченко, Г. Клімова, Т. Ковальчук, А. Колодій, Ю. Корнілов, О. Костенко, В. Крисаченко, В. Кроцюк, Ю. Левенець, Ю. Литвиненко, В. Мельниченко, О. Панфілов, І. Пасько, Я. Пасько, І. Підкуркова, В. Погрібна, О. Резнік, Т. Розова, Ф. Рудич, М. Рябчук, А. Сіленко, В. Степаненко, М. Степико, С. Тимченко, В. Чернописька та ін.¹

¹ Див.: Бебик В., Бортніков В., Дегтерьова Л., Кудряченко А. Держава і громадянське суспільство: партнерські комунікації в глобальному світі : навч.-метод. посіб. / за заг. ред. В. Бебика. Київ: ІКЦ «Леста», 2006. 248 с.; Гарасимів Т., Чернописька В., Дашо Т. Громадянське суспільство: правовий імператив сучасності: монографія. Львів : Растр-7, 2020. 243 с.; Громадянське суспільство: історія та сучасність : монографія / Т. В. Розова, О. С. Білоусов, Л. В. Вінокурова та ін. ; за заг. ред. Т. В. Розової. Одеса : Юрид. л-ра, 2010. 344 с.; Громадянське суспільство: політичні та соціально-правові проблеми розвитку : монографія / Г. Ю. Васильєв, В. Д. Воднік, О. В. Волянська та ін. ; за ред. М. П. Требіна. Харків : Право, 2013. 536 с.; Громадянське суспільство: публічно-правовий вимір: колект. монографія / [С. Т. Гончарук та ін.] ; Нац. авіац. ун-т, Навч.-наук. юрид. ін-т. Тернопіль : Вектор, 2016. 351 с.; Громадянське суспільство в сучасній Україні: специфіка становлення, тенденції розвитку / за заг. ред. Ф. М. Рудича. Київ: Парламент. вид-во, 2006. 412 с.; Зеленько Г. І. Політична «матриця» громадянського суспільства: Досвід країн Вишеградської групи та України. Київ : Знання України, 2007. 336 с.; Івченко О. Г. Людина в структурі громадянського суспільства: філософія ідентичності / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. Кив : Знання України, 2011. 380 с.; Левенець Ю. А. Держава у просторі громадянського суспільства / НАН України ; Ін-т політ. і етнонац. досліджень. Київ : Освітня книга, 2006. 272 с.; Литвиненко Ю. М. Громадянське суспільство і держава: ідея рефлексу (Основи теорії гуманізму). Київ : КВІЦ, 2020. 526 с.; Лукша О., Черленяк І., Рябоконь П. Громадянське суспільство України як фактор сучасних геополітичних процесів та фрактал глобальної «контрвлади». *Геополітика України: історія і сучасність*. 2015. Вип. 1. С. 84–118; Пасько І. Т., Пасько Я. І. Громадянське суспільство і національна ідея: Україна на тлі європейських процесів. Компаративні нариси / НАН України; Центр гуманітарної освіти. Донецьк : Схід. вид. дім, 1999. 184 с.; Резнік О. Політична самоідентифікація особистості за умов становлення громадянського суспільства / НАН України; Ін-т соціології. Київ, 2003. 183 с.; Розова Т. В., Барков В. Ю. Специфіка становлення громадянського суспільства в Україні : монографія. Одеса : Юрид. л-ра, 2003. 336 с.; Рябчук М. Дилеми українського Фауста: громадянське суспільство і «розбудова держави». Київ : Критика, 2000. 272 с.; Тимченко С. М. Громадянське суспільство і правова держава в Україні : монографія. Запоріжжя : Юрид. ін-т МВС України, 2002. 193 с.; Требін М. П. Розвиток громадянського суспільства в Україні в контексті євроінтеграції. *Український соціум*. 2014.

Слід виокремити дослідження Т. Розової та В. Баркова «Специфіка становлення громадянського суспільства в Україні» (2003), котрі розглядають правову державу як інструмент життєзабезпечення громадянського суспільства. Виходячи з необхідності такої взаємодії, автори визначають громадянське суспільство як «сукупність відносно автономних, авторитетних недержавних структур, що складають систему конструктивних протипаф і стримувань для структур державної влади»¹. Дослідники застерігають, що можна говорити не про побудову громадянського суспільства і правової держави, а про створення максимуму умов – належного соціально-економічного, політико-правового та культурно-ідеологічного середовища – для поступового становлення демократичної держави.

Заслуговує на увагу також науковий доробок А. Колодій, яка в монографії «На шляху до громадянського суспільства. Теоретичні засади й соціокультурні передумови демократичної трансформації в Україні» (2002) досліджує еволюцію теоретичних поглядів на сутність і соціальну роль громадянського суспільства, аналізує історичні та сучасні форми суспільної практики, що готують підґрунтя для розвитку повноцінного громадянського суспільства в Україні. Авторка звертає увагу на необхідність досягнення рівноваги між громадянським суспільством і державою. Така рівновага є важливим чинником стабільного демократичного розвитку. Її порушення призводить до гіпертрофії владних структур, відчуження та політичного безсилля народу. Демократичний розвиток України, на думку Колодій, передбачає подолання недовіри до влади і відчуження значної частини українського суспільства від громадського життя та політики, переборення тоталітарних стереотипів свідомості, зменшення всевладдя чиновників та ін. Вона підкреслює, що успішному розвитку громадянського суспільства в Україні заважають:

№ 1(48). С. 106–118; Українська політична нація: генеза, стан, перспективи / В. С. Крисаченко, М. Т. Степико, О. С. Власюк та ін.; за ред. В. С. Крисаченка. Київ : НІСД, 2003. 632 с.; Шаульська Г. М. Громадянське суспільство і публічне управління України крізь призму людиноцентричної парадигми: теорія і практика : монографія / Ін-т законодавства Верхов. Ради України. Київ : Людмила, 2022. 299 с. та ін.

¹ Розова Т. В., Барков В. Ю. Специфіка становлення громадянського суспільства в Україні : монографія. С. 205.

«надмірна централізація, бюрократизація і панування авторитарних моделей поведінки виконавчої гілки влади; домінування олігархічно-кланових інтересів на верхівці політичної піраміди; патерналістські стереотипи щодо ролі держави і надмірна терпеливість народу, його сподівання на добру волю керманичів і на те, що колись-то держава все зробить; відсутність у значної частини людей психологічної потреби в «негативній» свободі – свободі заради свободи – і вміння її відстоювати»¹.

З точки зору осмислення витоків та еволюції ідеї громадянського суспільства в пов'язаності з дискурсивно-етичними практиками здійснення свободи заслуговує на нагадування монографія А. Карася «Філософія громадянського суспільства в класичних теоріях і некласичних інтерпретаціях». Автор виявив недетерміністичні передумови соціальних змін у новітніх умовах, зробив спробу висвітлити розвиток громадянського суспільства як семіотично-дискурсивний процес з урахуванням, зокрема, особливостей українського соціального і культурного розвитку. Він доходить сумного висновку: «Доки державотворення в Україні не зустрінеється назавжди з вартостями її громадянського поступу, державні інституції матимуть квазіхарактер, а суспільство залишатиметься під дією чинників маргіналізації. Врешті-решт таке квазідержавне утворення буде поглинуте державою, яка подолає антагонізм із соціокультурним дискурсом. За такої соціально-політичної тенденції перспектива правдивого громадянського суспільства в Україні залишатиметься примарною»².

В інших роботах громадянське суспільство розглядається як необхідна умова загального розвитку України. Отже, з цих позицій громадянське суспільство є однією із цілей суспільного поступу. Докторські дисертації, монографії та статті В. Баркова, О. Горбаня, С. Іщука, В. Коцюбинського, Г. Щедрової, кандидатські дослідження В. Безродної, М. Буника, публікації Р. Балабана, Г. Зеленько, В. Крисаченка, В. Кузьменко, А. Пахарєва, О. Романчук, В. Моргуна, К. Савон, В. Степаненка та інших учених спрямовані на визначення перепон та спо-

¹ Колодій А. Ф. На шляху до громадянського суспільства. С. 242.

² Карась А. Філософія громадянського суспільства в класичних теоріях і некласичних інтерпретаціях. С. 481.

собів їх подолання на шляху до формування громадянського суспільства¹.

Протягом 2017–2021 рр. вчені Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України під керівництвом академіка НАН України Ю. Шемшученка та академіка НАПрН України О. Скрипнюка видали монографію «Громадянське суспільство в Україні: сучасний стан, виклики, стратегія модернізації» у трьох томах. У першому томі² комплексно досліджено сучасний стан та стратегію форму-

¹ Див.: Барков В. Ю. Соціально-політичне становлення громадянського суспільства в Україні : автореф. дис. ... д-ра політ. наук : 23.00.02 / НАН України; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. Київ, 1999. 38 с.; Безклубенко С. Д. Громадянське суспільство як продукт соціокультурного розвитку. *Культурологічна думка*. 2018. № 13. С. 24–36; Горбань О. В. Громадянське суспільство: ідея та механізм її здійснення (соціально-філософський аналіз) : автореф. дис. ... д-ра філос. наук : 09.00.03 / Тавр. нац. ун-т ім. В. І. Вернадського. Сімферополь, 2011. 36 с.; Гражданское общество: идея, наследие социализма и современная украинская реальность : кол. моногр. / науч. ред. И. Ф. Кононов. Луганск : Альма матер, 2002. 284 с.; Громадянське суспільство в Україні в умовах демократичних трансформацій: перспективи розвитку : наук.-аналіт. доп. / [Н. М. Оніщенко та ін.] ; НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. Київ : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2017. 99 с.; Ішук С. І. Громадянське суспільство в умовах євроінтеграційного розвитку України: теоретико-правовий аспект: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01 / Закл. вищ. освіти «Ун-т Короля Данила». Івано-Франківськ, 2021. 32 с.; Крисаченко В. Громадянське суспільство в Україні: стратегії та стратегіями функціонування і розвитку. *Українознавство*. 2021. № 1. С. 121–140; Моргун В. А. Суспільно-політичні проблеми розбудови громадянського суспільства в незалежній Україні: історичний аспект. Донецьк : Донец. нац. ун-т, 2003. 431 с.; Савон К. В. Громадянське суспільство: національна специфіка. *Актуальні проблеми політики*. 2022. Вип. 70. С. 114–117; Требін М. П. Політична культура як чинник формування громадянського суспільства. *Особистість. Суспільство. Право*: зб. наук. ст. та тез наук. повідомл. за матеріалами міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 10-річчю Полтав. юрид. ін-ту. Полтава, 15 бер. 2012 р.: у 2 ч. Ч. 1 / редкол.: А. П. Гетьман, О. П. Бушан, О. Р. Дашковська та ін. Харків: Точка, 2012. С. 80–86; Формування громадянського суспільства в Україні: стан, проблеми, перспективи / Укр. акад. держ. управління при Президентові України; В. І. Луговий (заг. ред.), В. М. Князев (заг. ред.). Київ: Вид-во УАДУ, 2001. 252 с.; Щедрова Г. П. Громадянське суспільство, правова держава і політична свідомість громадян / Ін-т систем. досліджень освіти. Східноукр. держ. ун-т. Київ, 1994. 109 с.; Щедрова Г. П. Громадянське суспільство та політична культура: теоретичний і прикладний аспекти : монографія. Луганськ : Елтон-2, 2009. 308 с. та ін.

² Див.: Громадянське суспільство в Україні: сучасний стан, виклики, стратегія модернізації: монографія / за заг. ред. акад. НАН України Ю. С. Шемшученка та акад. НАПрН України О. В. Скрипнюка ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН

вання громадянського суспільства, перспективи його модернізації та подальшого розвитку в контексті європейської інтеграції України. Проаналізовано основні теоретичні та методологічні підходи до вивчення громадянського суспільства, його провідних інститутів, їх сучасне конституційно-правове забезпечення та система гарантій функціонування. Особливі акценти зроблено на проблемі забезпечення прав і свобод людини в сучасних умовах та взаємодії інститутів громадянського суспільства і державної влади з погляду створення оптимальних умов для реалізації цих прав і свобод. У другому томі монографії¹ на концептуальному рівні досліджено правові, економічні та соціогуманітарні аспекти формування громадянського суспільства. Особливе місце відведено проблемам забезпечення синхронного розвитку громадянського суспільства і держави, демократії і управління, модернізаційно-трансформаційним процесам, що відбуваються в Україні. Серед ключових проблем громадянського суспільства отримали висвітлення питання економічного базису, власності та розвитку ринкових відносин. Приділено увагу сурогатним формам громадянського суспільства, як-то злочинність, корупція, механізмам і шляхам їх подолання. Окреслено стратегічні напрями розвитку громадянського суспільства в сучасних умовах. У третьому томі² системно досліджені теоретико-методологічні проблеми взаємодії громадянського суспільства і держави, розвиток їх відносин в історичній ретроспективі, на етапі переходу суспільства від тоталітаризму до демократії та в сучасний період демократичної

України. Київ : Юридична думка, 2017. Т. 1 : Загальнотеоретичні та конституційно-правові аспекти розвитку громадянського суспільства в Україні. 675 с.

¹ Див.: Громадянське суспільство в Україні: сучасний стан, виклики, стратегія модернізації: монографія / за заг. ред. акад. НАН України Ю. С. Шемшученка та акад. НАПрН України О. В. Скрипнюка; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. Київ : Юридична думка, 2019. Т. 2: Доктринальний вимір галузевих засад функціонування громадянського суспільства в Україні. 587 с.

² Див.: Громадянське суспільство в Україні: сучасний стан, виклики, стратегія модернізації: монографія / за заг. ред. акад. НАН України Ю. С. Шемшученка та акад. НАПрН України О. В. Скрипнюка ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. Київ : Юридична думка, 2021. Т. 3: Громадянське суспільство і держава: правові проблеми взаємодії в умовах модернізації та євроінтеграції України. 548 с.

модернізації України. Показано генезу поняття взаємодії держави і громадянського суспільства в різні історичні періоди. Значне місце відведено питанням ролі права та Конституції України в урегулюванні відносин у сфері взаємодії держави і громадянського суспільства. Розкриваються інституціональні аспекти взаємодії в захисті прав і свобод людини і громадянина, в процесі здійснення державної влади та місцевого самоврядування, в застосуванні конституційно-правової відповідальності. Особливу увагу приділено аналізу глобалізації і глобального громадянського суспільства та проблемі забезпечення державного суверенітету і національної безпеки в контексті реалізації євроатлантичних прагнень України.

В умовах російсько-української війни важливим явищем була поява монографії «Громадянське суспільство та правова держава: виклики сьогодення», підготовлена вченими Науково-дослідного інституту правотворчості та науково-правових експертиз Національної академії правових наук України. У ній були розглянуті форми співпраці громадянського суспільства з державою в умовах дії воєнного стану¹, викликів сьогодення та в період післявоєнного відновлення для ефективної розбудови демократичної правової держави Україна в європейському просторі.

Диференційований підхід до дослідження громадянського суспільства та його інститутів дає підстави виокремлювати декілька його складових. Серед політологів останнім часом набули популярності підходи щодо вивчення процесів і перспектив розвитку місцевого самоврядування, які були спричинені загальними зрушеннями в політичній системі країни, її рухом до побудови демократичної, правової держави в світлі європейських демократичних надбань суспільного розвитку, а також воєнним станом. Так, проблеми місцевого самоврядування досліджують Б. Андресюк, А. Бортнікова, Р. Балабан, Р. Безсмертний, Ю. Білик, В. Борденюк, В. Борисова, А. Буряченко, І. Бутко, О. Власенко, В. Волонець, В. Волощук, Л. Герасіна, А. Гош-

¹ Див.: Громадянське суспільство та правова держава: виклики сьогодення: [колект.] монографія / [авт. кол.: Н. І. Атаманчук та ін.]; за заг. ред. О. О. Кота [та ін.] ; НДІ правотворчості та наук.-прав. експертиз Нац. акад. прав. наук України. Київ : Алерта, 2023. С. 27–31.

ко, В. Граб, І. Доля, М. Корнієнко, Ю. Крестєва, Д. Криворучко, В. Куйбіда, Л. Лановюк, П. Любченко, О. Мороз, Г. Музиченко, Г. Наконечна, А. Некряч, В. Овчаренко, А. Онішук, Р. Плющ, Ю. Саєнко, О. Ткач, А. Ткачук, Ю. Привалов, М. Пухтинський, С. Серьогіна, О. Чернеженко, І. Яковюк та ін.¹ Низка праць із зазначеної проблематики є цікавою з огляду на те, що в них не просто характеризуються засади місцевого самоврядування, а й дається порівняльний аналіз і пропонуються шляхи наближення функціонування самоврядних органів України до стандартів Європи, що є вкрай важливим у кон-

¹ Див.: Бортнікова А. В. Місцеве самоврядування на Волині: суспільно-політичні традиції і сучасний процес децентралізації : монографія / Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки. Луцьк : Вежа-Друк, 2018. 371 с.; Буряченко А. Є., Логвінов П. В. Місцеве самоврядування під час війни: ключові трансформації фінансового забезпечення повноважень. *Фінанси України*. 2023. № 11. С. 49–68; Котенко Т. В. Громадянське суспільство як соціальна основа місцевого самоврядування. *Соціологія права*. 2021. Вип. 2. С. 72–76; Любченко П. М. Конституційно-правові основи розвитку місцевого самоврядування як інституту громадянського суспільства : монографія. Харків : Одіссей, 2006. 352 с.; Мельниченко Б., Мідик М. Місцеве самоврядування в Україні в умовах воєнного стану. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія : *Юридичні науки*. 2023. Т. 10, № 2. С. 137–145; Місцеве самоврядування в Україні: євроінтеграційний шлях: колект. монографія / [Артеменко А. Г. та ін.] ; за заг. ред. д-ра наук з держ. упр., проф. Руслана Плюща. Київ : Рідна мова, 2016. 805 с.; Місцеве самоврядування в умовах децентралізації влади в Україні: колект. монографія / [Белец Ж. А. та ін.] ; за заг. ред. д-ра наук з держ. упр., проф. Руслана Плюща. Київ : Рідна мова, 2016. 742, [1] с.; Мороз О. О. Держава і місцеве самоврядування в Україні як інститути утвердження влади народу (питання взаємодії). *Право України*. 2021. № 2. С. 42–51; Наконечна Г. Я., Зінкевич В. К. Місцеве самоврядування в умовах воєнного стану. *Історико-правовий часопис*. 2023. № 2. С. 43–48; Некряч А. І. Місцеве самоврядування в Україні: етапи становлення та перспективи: монографія. Київ: Генеза, 2002. 401 с.; Овчаренко В. А. Місцеве самоврядування в Україні: історичні витоки, становлення та перспективи : монографія. Київ : Логос, 2014. 911 с.; Петруненко Я. В. Місцеве самоврядування як інструмент демократичного розвитку України: від війни до європейської інтеграції. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія : *Право*. 2024. Вип. 86(2). С. 331–338; Ткач О. І. Еволюція концепту місцевого самоврядування в натуралістичних і державоцентричних політичних теоріях. *Інвестиції: практика та досвід*. 2023. № 17. С. 108–112; Требін М. П. Сучасний стан громадянського суспільства в Україні: проблеми і перспективи. *Український соціум*. 2013. № 4 (47). С. 161–174; Чернеженко О. М. Місцеве самоврядування в Україні та державах-учасниках ЄС: конституційне регулювання й організаційні моделі : монографія / Нац. акад. внутр. справ. Київ : Ліра-К, 2018. 379 с. та ін.

тексті геостратегії України. Серед публікацій у періодичних виданнях, в яких розглядаються проблеми місцевого самоврядування, на наш погляд, заслуговують на увагу праці М. Ажажи, О. Батанова, О. Венгер, К. Закоморної, О. Стогової, Ю. Тараніченко, О. Фурсіна, О. Чернеженко та ін.¹

Роль засобів масової інформації в конструюванні політичної реальності, питання впливу ЗМІ на процес демократичного розвитку суспільства і становлення інститутів громадянського суспільства з'ясовували у своїх роботах І. Коваленко, І. Людвик, Л. Наливайко, С. Недов, А. Орешкова, І. Підкуркова, О. Романюк, Д. Яковлев та ін.²

Проблеми становлення неурядових організацій та їх значення для розбудови громадянського суспільства в Україні стали предметом дослідження таких вчених, як Н. Боржеллі, О. Винников, М. Волківський, О. Голобуцький, Т. Голобуцька, М. Здоровега, В. Кулік, В. Лит-

¹ Див.: Ажажа М. А., Фурсін О. О., Венгер О. М. Зарубіжний досвід регіонального економічного розвитку: інновації, екосистема, місцеве самоврядування. *Humanities studies*. 2022. Вип. 11. С. 169–183; Батанов О. В. Децентралізація та місцеве самоврядування у гендерному вимірі: вітчизняний досвід та міжнародні стандарти. *Вісник Донецького національного університету імені Василя Стуса. Серія : Політичні науки*. 2018. №3. С. 48–54; Закоморна К. О., Тараніченко Ю. І. Місцеве самоврядування в Болгарії: досвід для України. *Міжнародний науковий журнал «Інтернаука»*. Серія : Юридичні науки. 2021. №5(1). С. 63–68; Стогова О. В. Децентралізація та місцеве самоврядування в Румунії. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2022. Вип. 1. С. 24–29; Чернеженко О. М. Територіальна структура та місцеве самоврядування в Угорщині. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія : Право*. 2018. Вип. 50(1). С. 47–51 та ін.

² Див.: Людвик І. В. Засоби масової інформації як інститут громадянського суспільства: конституційно-правові аспекти. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка*. 2016. Вип. 4. С. 25–30; Наливайко Л. Р., Орешкова А. Ф. Засоби масової інформації як суб'єкти громадського контролю за діяльністю органів судової влади: теоретико-правовий аспект. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія : Юриспруденція*. 2017. Вип. 29(1). С. 11–15; Недов С. Л. Засоби масової інформації як суб'єкт формування громадської думки про діяльність поліції. *Право і суспільство*. 2016. №5. С. 128–133; Підкуркова І. В. Рівень свободи преси як показник розвиненості демократії. *Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія*. 2019. Вип. 2(41). С. 142–151; Романюк О., Коваленко І. Засоби масової інформації в контексті взаємодії держави та громадянського суспільства в інформаційній сфері. *Вісник Книжкової палати*. 2021. №7. С. 18–22 та ін.

вин, А. Лясота, Г. Обиход, Г. Панишко, Ф. Семенченко, Н. Соф'янець, О. Стегній, Г. Троцько, О. Хуснутдінов, В. Цвих, М. Яцина та ін.¹

¹ Див.: Боржеллі Н., Ткачук А. Аналіз українського законодавства, що впливає на розвиток третього сектору: Доповідь підготовлена для Світового Банку Міжнародним Центром Некомерційного Права. Київ: Леста, 2002. 116 с.; Винников О. Ю. Неприбуткові організації: ресурси та оподаткування. Київ : Центр інновацій та розвитку, 2002. 176 с.; Винников О. Ю., Соф'янець Н. О. Правові засади соціального партнерства в територіальних громадах України: громадські організації та органи влади / Регіон. центр «Сприяння». Севастополь ; Донецьк : Вебер, 2001. 95 с.; Волківський М. А., Семенченко Ф. Г. Неурядові організації як групи «третього сектору» в громадянському суспільстві. *Вісник Донецького національного університету імені Василя Стуса. Серія : Політичні науки*. 2024. №9. С. 48–54; Герасіна Л. М., Погрібна В. Л. Взаємодія місцевої влади та неурядових організацій як реалізація їх соціального партнерства. *Актуальні проблеми державного, регіонального та муніципального управління в контексті модернізації української державності: збірник наукових статей*. Харків: НДІ ДБМС НАПрНУ. 2015. С. 3–7; Здоровега М. В. Міжнародні неурядові організації як елемент глобального громадянського суспільства. *Панорама політологічних студій*. 2014. Вип. 12. С. 69–76; Корені трави: Громадянське суспільство в Україні: стан та перспективи розвитку / упоряд.: І. Підлуська, Г. Усатенко, О. Боронь. Київ : Фонд «Європа ХХІ», 2003. 288 с.; Кулік В. О., Голобуцька Т., Голобуцький О. Молода Україна: сучасний організований молодіжний рух та неформальна ініціатива: дослідження. Київ: Центр дослідження пробл. громад. суспільства, 2000. 460 с.; Лясота А. Є. Неурядові громадські організації як інститут громадянського суспільства в Україні. *Вісник Дніпропетровського університету. Серія : Філософія. Соціологія. Політологія*. 2014. Т. 22, вип. 24(1). С. 93–99; Настільна книга неприбуткових організацій / А. Ткачук (ред.) ; Ін-т громад. суспільства. Київ : Ін-т громад. суспільства, 2000. 274 с.; Неурядові організації Європейського Союзу: порівняльний аналіз громадських організацій України. Київ : ВПЦ «Київський університет», 2002. 48 с.; Обиход Г. О. Неурядові екологічні організації на території України: типологія, діяльність і стратегічні орієнтири розвитку. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія : Економіка і менеджмент*. 2015. Вип. 10. С. 204–207; Панишко Г. Неурядові організації в Україні (НУО) й механізми співпраці з органами державної влади. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Міжнародні відносини*. 2017. №6. С. 206–212; Требін М. П. Стан та розвиток громадянського суспільства в Україні за роки незалежності. *Філософські, соціально-правові та культурологічні проблеми розвитку українського суспільства у роки незалежності* : матеріали засідання за круглим столом (м. Харків, 31 серп. 2009 р.) / за заг. ред. А. П. Гетьмана, В. О. Лозового. Харків: Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого, 2010. С. 64–72; Третій сектор в Україні: проблеми становлення / М. Ф. Шевченко (кер. авт. кол.), В. А. Головенько, Ю. М. Галустьян та ін. Київ: Укр. ін-т соц. досліджень, 2001. 173 с.; Хуснутдінов О. Я. Громадський рух як рушійна сила формування громадянського суспільства (Третій сектор в Україні. Теоретично-правові та практичні аспекти розвитку). Київ : ФПУ, 2000. 47 с.; Цвих В. Ф. Профспілки у громадянському суспільстві: теорія,

Розширення такого роду досліджень слугувало вдосконаленню методології та більш повному застосуванню засад теорії громадянського суспільства до вивчення українських умов. Серед робіт, присвячених питанням методології, слід навести наукові доробки Г. Берченка, В. Бурдяк, А. Ващенко, М. Волківського, В. Гвоздецького, Л. Герасіної, О. Горбаня, М. Гультая, О. Дем'яненко, С. Костючкова, С. Куцепал, М. Михальченка, В. Погрібної, О. Резніка, Ф. Рудича, С. Рябова, В. Селіванова, В. Степаненка, Г. Щедрової та ін.¹

методологія, практика: монографія. Київ: ВПЦ «Київський університет», 2002. 376 с.; Яцина М. О. «Неурядові організації» vs. «громадські організації»: до питання співвідношення. *Актуальні проблеми правознавства*. 2022. Вип. 4. С. 117–123 та ін.

¹ Див.: Берченко Г. В. Громадянське суспільство в Україні: конституційні аспекти: монографія / Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків: Юрайт, 2014. 207 с.; Богиніч О. Л. Громадянське суспільство України після Революції гідності: уроки та перспективи. *Правова держава*. 2018. Вип. 29. С. 63–70; Бондаренко Н. Громадянське суспільство у процесі євроінтеграції в умовах війни. *Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право*. 2022. № 5. С. 100–110; Ващенко А. Громадянське суспільство та публічна сфера: контури теоретичного огляду. *Evropský politický a právní diskurz*. 2018. Sv. 5, Vyd. 5. С. 72–79; Волківський М. А. Громадянське суспільство в Україні: особливості формування і роль у становленні держави. *Політичне життя*. 2023. № 4. С. 12–20; Герасіна Л. М., Погрібна В. Л. Громадянське суспільство: ренесанс ідей та новітні практики. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи*. 2017. Вип. 38. С. 7–12; Горбань А. В. Гражданское общество: идея и ее осуществление: монографія / Нац. акад. природоохр. и курорт. стр-ва. Симферополь: Ариал, 2011. 395 с.; Горбатюк Т. В. Громадянське суспільство в умовах кризи. *Humanitarian studios: pedagogics, psychology, philosophy*. 2022. Vol. 13, No. 4. С. 140–147; Громадянське суспільство і правова держава: теоретичні моделі та досвід реалізації: монографія / [В. Д. Гвоздецький та ін.]; за заг. ред. В. Д. Гвоздецького. Київ: Вид-во Європ. ун-ту, 2012. 326 с.; Громадянське суспільство і соціальний капітал у нових країнах-членах Європейського Союзу: [монографія] / В. І. Бурдяк [та ін.]; Чернів. нац. ун-т ім. Юрія Федьковича. Чернівці: Технодрук, 2015. 335 с.; Громадянське суспільство vs. корупція в Україні / [М. Бадер та ін.]; за заг. ред. О. В. Нестеренко; [Міждисциплінар. наук.-освіт. центр протидії корупції]. Київ: Дух і літера, 2019. 234, [4] с.; Гультай М. М. Громадянське суспільство в Україні: сучасний стан та перспективи розвитку. *Міжнародний науковий журнал «Інтернаuka»*. Серія: Юридичні науки. 2022. № 5. С. 56–61; Дем'яненко О. О. Громадянське суспільство та політична модернізація: основні аспекти кореляції. *Політикус*. 2018. Вип. 3. С. 20–26; Костючков С. К. Громадянське суспільство як складно структурована плюралістична система: філософська інтерпретація. *Актуальні проблеми філософії та соціології*. 2015. Вип. 5. С. 121–124; Куцепал С. В. Громадянське суспільство: філософський вимір. *Полтавський правовий часопис*. 2022. № 1. С. 94–104; Рез-

З давніх часів невід'ємною рисою українського народу було бажання допомогти тим, хто перебуває в біді, нужденним, хворим, старим. Коли біда прийшла в Україну, то волонтерський рух став повсякденним явищем нашого буття, бажання допомогти страждаючим, бездомним, тимчасово переміщеним особам було повсюдним. Тому не дарма науковці звернулися саме до дослідження цього феномену, чому були присвячені розвідки Д. Веденєєва, І. Грабовської, О. Касперовича, М. Козачука, З. Левінської, В. Луценко, Ю. Манелюка, Ю. Озерського, О. Панькової, І. Підкуркової, В. Погрібної, Н. Савчука, О. Турчака та ін.¹

нік О. Політична самоідентифікація особистості за умов становлення громадянського суспільства / НАН України ; Ін-т соціології. Київ, 2003. 183 с.; Требін М. П. Громадянське суспільство в Україні: реальність і шляхи формування. *Вісник Національного університету «Юридична академія України ім. Ярослава Мудрого»*. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія. 2013. Вип. 5 (19). С. 162–184 та ін.

¹ Див.: Веденєєв Д. В., Турчак О. В. Волонтерський рух в Україні в ході російсько-української війни: ризики праці та форми державного і громадського визнання. *Військово-науковий вісник*. 2018. Вип. 30. С. 206–216; Грабовська І. Волонтерський рух у контексті становлення та розвитку громадянського суспільства в Україні. *Українознавчий альманах*. 2017. Вип. 20. С. 26–30; Козачук М. Б. Волонтерський рух в Україні в період кризового стану: соціологічний вимір. *Наукові праці [Чорноморського державного університету імені Петра Могили комплексу «Києво-Могилянська академія»]*. Серія : Соціологія. 2015. Т. 258, Вип. 246. С. 92–96.; Левінська З. С. Волонтерський рух як прояв громадянсько-політичної активності у кризовий період сучасної України: гендерний аспект. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова*. Серія 22 : Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. 2017. Вип. 22. С. 96–102; Манелюк Ю. М., Луценко В. Р., Савчук Н. І. Волонтерський рух України в умовах військової агресії. *Політикус*. 2022. Вип. 6. С. 29–33; Озерський Ю. І. Волонтерський рух в зоні АТО. *Вісник Національного технічного університету «ХПІ»*. Серія : Актуальні проблеми розвитку українського суспільства. 2019. № 1. С. 10–15; Панькова О., Касперович О. Український волонтерський рух в умовах збройної російської агресії в контексті національних та глобальних викликів і можливостей післявоєнного відновлення країни. *Журнал європейської економіки*. 2022. Т. 21, №3. С. 277–294; Погрібна В. Л. Волонтерство як соціокультурний феномен: епістемологічні та аксіологічні аспекти аналізу. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія. 2015. № 4 (26). С. 185–196; Погрібна В. Л., Підкуркова І. В. Волонтерство в системі заходів щодо збереження ментального здоров'я українців в умовах війни. *Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого*. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія. 2024. №4 (63). С. 244–255 та ін.

Наведений стислий аналіз сучасного стану дослідження проблеми громадянського суспільства українськими вченими свідчить про те, що пошук шляхів формування громадянського суспільства, осмислення моделей взаємодії його з державою, місця людини в цьому суспільстві дуже хвилює як науковців, так і суспільство в цілому, особливо в умовах воєнного стану та подальшої післявоєнної відбудови країни. Без розвиненого громадянського суспільства і правової держави неможливий прорив України в європейську спільноту, оскільки цінності – найважливіше, що об'єднує Європу, і нам потрібно їх поділяти.

З розглянутих поглядів на громадянське суспільство видатних представників політичної філософії різних країн і часів можна зробити такі висновки. Громадянське суспільство – продукт історичного розвитку людства, що з'явився у період ломки жорстких прошаркованих рамок сільськогосподарського суспільства, коли будувалися засади формування правової держави. Обов'язковою умовою виникнення громадянського суспільства є поява можливості в усіх громадян отримання економічної самостійності на базі приватної власності. Найважливішою передумовою формування громадянського суспільства є ліквідація станових привілеїв і зростання значення особистості, яка перетворюється з підданого на громадянина з рівними юридичними правами з усіма іншими громадянами. Громадянське суспільство – це сила, що знаходиться з державою в постійній складній, суперечливій, діалектичній єдності¹. У ХХ ст. у розвинених країнах сформувався певний тип громадянського суспільства, якому притаманні пріоритет приватної власності і приватновласницьких інтересів, наявність значного «середнього класу», високий рівень життя, велика кількість різноманітних суспільно-політичних організацій, що виражають інтереси різних соціальних груп, своєрідний соціально-психологічний і політичний менталітет тощо². У країнах, що вступили

¹ Див.: Петрашкін А. В. Громадянське суспільство та держава: питання розвитку: [монографія]. Київ: Логос, 2015. 167 с.; Шляхтун П. П., Малкіна Г. М. Громадянське суспільство і держава: проблеми взаємодії. *Держава і право. Серія: Політичні науки*. 2019. Вип. 83. С. 38–51.

² Див.: Требін М. Західна модель громадянського суспільства: концептуальний підхід. *Гілея: науковий вісник*. 2013. Вип. 75 (№ 8). С. 253–257.

на шлях глибоких реформ, формується перехідний тип громадянського суспільства, в якому химерно переплітаються деякі властивості і риси як авторитарного, так і демократичного устрою.

Таким чином, громадянське суспільство – це, по-перше, форма людської спільності, що знаходиться на певній стадії розвитку і за допомогою праці задовольняє потреби своїх індивідів. По-друге, це комплекс первинних об'єднань індивідів, що добровільно сформувалися (сім'ї, кооперації, асоціації, господарські корпорації, громадські організації, професійні, творчі, спортивні, етнічні, конфесійні та інші об'єднання, крім державних і політичних структур). Більшість політологів і соціологів дотримуються широкого тлумачення громадянського суспільства, слушно вважаючи, що воно включає соціально-політичні відносини і – як їх елемент – політичні групи. По-третє, це сукупність недержавних відносин у суспільстві. У ньому вільно розвиваються асоціативне життя або, як її називають, публічна сфера (на відміну від приватної), сфера масових рухів, партій, угруповань за інтересами, переконаннями, будь-якими іншими ознаками. Це суспільство добивається децентралізації влади держави за рахунок її передання самоврядуванню, взаємодії більшості і меншини на основі узгодження позицій державних інститутів і суспільства. Нарешті, це сфера самовияву вільних індивідів та їх об'єднань, що захищена законами від прямого втручання і довільної регламентації їх діяльності з боку державної влади. Всі ці елементи суспільства тісно інтегровані, взаємопов'язані та взаємозумовлені.

==== Список використаних джерел

1. Ажажа М. А., Фурсін О. О., Венгер О. М. Зарубіжний досвід регіонального економічного розвитку: інновації, екосистема, місцеве самоврядування. *Humanities studies*. 2022. Вип. 11. С. 169–183.
2. Арістотель. Політика / пер. О. Кислюк. Київ : Основи, 2000. 238 с.
3. Барков В. Ю. Соціально-політичне становлення громадянського суспільства в Україні : автореф. дис. ... д-ра політ. наук : 23.00.02 / НАН України; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. Київ, 1999. 38 с.

4. Батанов О. В. Децентралізація та місцеве самоврядування у гендерному вимірі: вітчизняний досвід та міжнародні стандарти. *Вісник Донецького національного університету імені Василя Стуса. Серія : Політичні науки*. 2018. № 3. С. 48–54.
5. Бебик В., Бортніков В., Дегтерьова Л., Кудряченко А. Держава і громадянське суспільство: партнерські комунікації в глобальному світі : навч.-метод. посіб. / за заг. ред. В. Бебика. Київ: ІКЦ «Леста», 2006. 248 с.
6. Безклубенко С. Д. Громадянське суспільство як продукт соціокультурного розвитку. *Культурологічна думка*. 2018. № 13. С. 24–36.
7. Берченко Г. В. Громадянське суспільство в Україні: конституційні аспекти : монографія / Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків : Юрайт, 2014. 207 с.
8. Богиніч О. Л. Громадянське суспільство України після Революції гідності: уроки та перспективи. *Правова держава*. 2018. Вип. 29. С. 63–70.
9. Бондаренко Н. Громадянське суспільство у процесі євроінтеграції в умовах війни. *Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право*. 2022. № 5. С. 100–110.
10. Боржеллі Н., Ткачук А. Аналіз українського законодавства, що впливає на розвиток третього сектору: Доповідь підготовлена для Світового Банку Міжнародним Центром Некомерційного Права. Київ: Леста, 2002. 116 с.
11. Бортнікова А. В. Місцеве самоврядування на Волині: суспільно-політичні традиції і сучасний процес децентралізації : монографія / Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки. Луцьк : Вежа-Друк, 2018. 371 с.
12. Буряченко А. Є., Логвінов П. В. Місцеве самоврядування під час війни: ключові трансформації фінансового забезпечення повноважень. *Фінанси України*. 2023. № 11. С. 49–68.
13. Вебер М. Протестантська етика і дух капіталізму / пер. з нім. Олександр Погорілий. Київ : Основи, 1994. 269 с.
14. Ващенко А. Громадянське суспільство та публічна сфера: контури теоретичного огляду. *Evropský politický a právní diskurz*. 2018. Sv. 5, Vyd. 5. С. 72–79.
15. Веденєєв Д. В., Турчак О. В. Волонтерський рух в Україні в ході російсько-української війни: ризики праці та форми державного і громадського визнання. *Військово-науковий вісник*. 2018. Вип. 30. С. 206–216.
16. Винников О. Ю. Неприбуткові організації: ресурси та оподаткування. Київ : Центр інновацій та розвитку, 2002. 176 с.

17. Винников О. Ю., Соф'янц Н. О. Правові засади соціального партнерства в територіальних громадах України: громадські організації та органи влади / Регіон. центр «Сприяння». Севастополь ; Донецьк : Вебер, 2001. 95 с.
18. Волківський М. А. Громадянське суспільство в Україні: особливості формування і роль у становленні держави. *Політичне життя*. 2023. № 4. С. 12–20.
19. Волківський М. А., Семенченко Ф. Г. Неурядові організації як групи «третього сектору» в громадянському суспільстві. *Вісник Донецького національного університету імені Василя Стуса. Серія : Політичні науки*. 2024. № 9. С. 48–54.
20. Габермас Ю. Структурні перетворення у сфері відкритості: дослідження категорії громадянське суспільство / пер. з нім. Львів : Літопис, 2000. 317 с.
21. Гарасимів Т., Чернописька В., Дашо Т. Громадянське суспільство: правовий імператив сучасності: монографія. Львів : Растр-7, 2020. 243 с.
22. Гегель Г. Ф. Філософія права. Москва: Мысль, 1990. 524 с.
23. Герасіна Л. М. Громадянське суспільство і колізії в реалізації політичної влади. *Вісник Академії правових наук України*. 2008. № 3 (54). С. 43–52.
24. Герасіна Л. М., Погрібна В. Л. Взаємодія місцевої влади та неурядових організацій як реалізація їх соціального партнерства. *Актуальні проблеми державного, регіонального та муніципального управління в контексті модернізації української державності*: збірник наукових статей. Харків: НДІ ДБМС НАПрНУ. 2015. С. 3–7.
25. Герасіна Л. М., Погрібна В. Л. Громадянське суспільство: ренесанс ідеї та новітні практики. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія : Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи*. 2017. Вип. 38. С. 7–12.
26. Гоббс Т. Бегемот: пер. з англ. Київ : Абрис, 1996. 336 с.
27. Горбань А. В. Гражданское общество: идея и ее осуществление : монография / Нац. акад. природоохр. и курорт. стр-ва. Симферополь : Ариал, 2011. 395 с.
28. Горбань О. В. Громадянське суспільство: ідея та механізм її здійснення (соціально-філософський аналіз) : автореф. дис. ... д-ра філос. наук : 09.00.03 / Тавр. нац. ун-т ім. В. І. Вернадського. Сімферополь, 2011. 36 с.
29. Горбатюк Т. В. Громадянське суспільство в умовах кризи. *Humanitarian studios: pedagogics, psychology, philosophy*. 2022. Vol. 13, no. 4. С. 140–147.

30. Грабовська І. Волонтерський рух у контексті становлення та розвитку громадянського суспільства в Україні. *Українознавчий альманах*. 2017. Вип. 20. С. 26–30.
31. Гражданское общество: идея, наследие социализма и современная украинская реальность : кол. моногр. / науч. ред. И. Ф. Кононов. Луганск : Альма матер, 2002. 284 с.
32. Грамши А. Избранные произведения : в 3 т. Т. III: Тюремные тетради. Москва : Изд-во иностр. лит., 1959. 565 с.
33. Громадянське суспільство в сучасній Україні: специфіка становлення, тенденції розвитку / за заг. ред. Ф. М. Рудича. Київ: Парламент. вид-во, 2006. 412 с.
34. Громадянське суспільство: історія та сучасність : монографія / Т. В. Розова, О. С. Білоусов, Л. В. Вінокурова та ін. ; за заг. ред. Т. В. Розової. Одеса : Юрид. л-ра, 2010. 344 с.
35. Громадянське суспільство: політичні та соціально-правові проблеми розвитку : монографія / Г. Ю. Васильєв, В. Д. Воднік, О. В. Волянська та ін. ; за ред. М. П. Требіна. Харків: Право, 2013. 536 с.
36. Громадянське суспільство: публічно-правовий вимір: колект. монографія / [С. Т. Гончарук та ін.] ; Нац. авіац. ун-т., Навч.-наук. юрид. ін-т. Тернопіль : Вектор, 2016. 351 с.
37. Громадянське суспільство в Україні: аналіт. звіт. Київ: Вид. дім «Козаки», 2003. 64 с.
38. Громадянське суспільство в Україні: сучасний стан, виклики, стратегія модернізації : монографія / за заг. ред. акад. НАН України Ю. С. Шемшученка та акад. НАПрН України О. В. Скрипнюка ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. Київ : Юридична думка, 2017. Т. 1 : Загальнотеоретичні та конституційно-правові аспекти розвитку громадянського суспільства в Україні. 675 с.
39. Громадянське суспільство в Україні: сучасний стан, виклики, стратегія модернізації: монографія / за заг. ред. акад. НАН України Ю. С. Шемшученка та акад. НАПрН України О. В. Скрипнюка ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. Київ : Юридична думка, 2019. Т. 2: Доктринальний вимір галузевих засад функціонування громадянського суспільства в Україні. 587 с.
40. Громадянське суспільство в Україні: сучасний стан, виклики, стратегія модернізації: монографія / за заг. ред. акад. НАН України Ю. С. Шемшученка та акад. НАПрН України О. В. Скрипнюка ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. Київ : Юридична думка,

- ка, 2021. Т. 3: Громадянське суспільство і держава: правові проблеми взаємодії в умовах модернізації та євроінтеграції України. 548 с.
41. Громадянське суспільство в Україні в умовах демократичних трансформацій: перспективи розвитку : наук.-аналіт. доп. / [Н. М. Оніщенко та ін.] ; НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. Київ : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2017. 99 с.
42. Громадянське суспільство і правова держава: теоретичні моделі та досвід реалізації : монографія / [В. Д. Гвоздецький та ін.] ; за заг. ред. В. Д. Гвоздецького. Київ : Вид-во Європ. ун-ту, 2012. 326 с.
43. Громадянське суспільство і соціальний капітал у нових країнах-членах Європейського Союзу : [монографія] / В. І. Бурдяк [та ін.] ; Чернів. нац. ун-т ім. Юрія Федьковича. Чернівці : Технодрук, 2015. 335 с.
44. Громадянське суспільство та правова держава: виклики сьогодення : [колект.] монографія / [авт. кол.: Н. І. Атаманчук та ін.] ; за заг. ред. О. О. Кота [та ін.] ; НДІ правотворчості та наук.-прав. експертиз Нац. акад. прав. наук України. Київ : Алерта, 2023. 302 с.
45. Громадянське суспільство України: політика сприяння та залучення, виклики та трансформації: аналіт. доп. / [В. М. Яблонський та ін. ; ред.: О. А. Корнієвський, Ю. А. Тищенко, В. М. Яблонський] ; Нац. ін-т стратег. дослідж. Київ : НІСД, 2020. 111 с.
46. Громадянське суспільство vs. корупція в Україні / [М. Бадер та ін. ; за заг. ред. О. В. Нестеренко] ; [Міждисциплінар. наук.-освіт. центр протидії корупції]. Київ : Дух і літера, 2019. 234, [4] с.
47. Гультай М. М. Громадянське суспільство в Україні: сучасний стан та перспективи розвитку. *Міжнародний науковий журнал «Інтернаука». Серія : Юридичні науки*. 2022. № 5. С. 56–61.
48. Дашо Т. Громадянське суспільство як філософсько-правова категорія: підходи до розуміння. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія : Юридичні науки. 2019. Вип. 22. С. 27–33.
49. Демидов В. А. Концептуальні засади громадянського суспільства : конспект лекції зі спецкурсу «Громадянське суспільство». Чернівці : ЧНУ, 2003. 31 с.
50. Дем'яненко О. О. Громадянське суспільство та політична модернізація: основні аспекти кореляції. *Політикус*. 2018. Вип. 3. С. 20–26.
51. Довбня О. М. Громадянське суспільство як фактор оптимального державного устрою. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія : Питання політології*. 2016. Вип. 30. С. 34–40.

52. Драгоманов М. П. Вибране: «...мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні» / упоряд., авт. іст.-біогр. нарису, прим. Р. С. Міщук ; прим. В. С. Шандра ; ред. Е. М. Логвиненко. Київ : Либідь, 1991. 682, [3] с.
53. Дюркгейм Э. О разделении общественного труда / [пер. с фр. А. Б. Гофман ; авт. примеч. В. В. Сапов ; худож. Ю. В. Сенин]. Москва: Канон, 1996. 431 с.
54. Елштайн Д. Б. Громадський чоловік, приватна жінка: жінки в соціальній і політичній думці / пер. з англ. О. Мокровольский. Київ : Альтернативи, 2002. 344 с.
55. Закоморна К. О., Тараніченко Ю. І. Місцеве самоврядування в Болгарії: досвід для України. *Міжнародний науковий журнал «Інтернаука». Серія : Юридичні науки*. 2021. № 5(1). С. 63–68.
56. Здоровега М. В. Міжнародні неурядові організації як елемент глобального громадянського суспільства. *Панорама політологічних студій*. 2014. Вип. 12. С. 69–76.
57. Зеленько Г. І. Політична «матриця» громадянського суспільства: Досвід країн Вишеградської групи та України. Київ : Знання України, 2007. 336 с.
58. Івченко О. Г. Людина в структурі громадянського суспільства: філософія ідентичності / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. Кив : Знання України, 2011. 380 с.
59. Іщук С. І. Громадянське суспільство в умовах євроінтеграційного розвитку України: теоретико-правовий аспект: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01 / Закл. вищ. освіти «Ун-т Короля Данила». Івано-Франківськ, 2021. 32 с.
60. Карась А. Філософія громадянського суспільства в класичних теоріях і некласичних інтерпретаціях : монографія. Київ ; Львів : Вид. центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2003. 520 с.
61. Кін Д. Громадянське суспільство: старі образи, нове бачення / пер. з англ. О. Грищенко; літ. ред. О. Грищенко. Київ: К. І. С., 2000. 192 с.
62. Козачук М. Б. Волонтерський рух в Україні в період кризового стану: соціологічний вимір. *Наукові праці [Чорноморського державного університету імені Петра Могили комплексу «Києво-Могилянська академія»]*. Серія : Соціологія. 2015. Т. 258, Вип. 246. С. 92–96.
63. Колодій А. Ф. На шляху до громадянського суспільства. Теоретичні засади й соціокультурні передумови демократичної трансформації в Україні : монографія. Львів : Червона Калина, 2002. 272 с.

64. Коплстон Ф. Середньовічна філософія / пер. з англ. Київ : Jet-Set, 1997. 155 с.
65. Корені трави: Громадянське суспільство в Україні: стан та перспективи розвитку / упоряд.: І. Підлуська, Г. Усатенко, О. Боронь. Київ : Фонд «Європа ХХІ», 2003. 288 с.
66. Костючков С. К. Громадянське суспільство як складно структурована плюралістична система: філософська інтерпретація. *Актуальні проблеми філософії та соціології*. 2015. Вип. 5. С. 121–124.
67. Котенко Т. В. Громадянське суспільство як соціальна основа місцевого самоврядування. *Соціологія права*. 2021. Вип. 2. С. 72–76.
68. Крисаченко В. Громадянське суспільство в Україні: стратегії та стратегіями функціонування і розвитку. *Українознавство*. 2021. № 1. С. 121–140.
69. Кулік В. О., Голобуцька Т., Голобуцький О. Молода Україна: сучасний організований молодіжний рух та неформальна ініціатива: дослідження. Київ: Центр дослідження пробл. громад. суспільства, 2000. 460 с.
70. Куцепал С. В. Громадянське суспільство: філософський вимір. *Полтавський правовий часопис*. 2022. № 1. С. 94–104.
71. Левенець Ю. А. Держава у просторі громадянського суспільства / НАН України; Ін-т політ. і етнонац. досліджень. Київ: Освітня книга, 2006. 272 с.
72. Левінська З. С. Волонтерський рух як прояв громадянсько-політичної активності у кризовий період сучасної України: гендерний аспект. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 22 : Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін*. 2017. Вип. 22. С. 96–102.
73. Литвиненко Ю. М. Громадянське суспільство і держава: ідея рефлексу (Основи теорії гуманізму). Київ : КВІЦ, 2020. 526 с.
74. Лукша О., Черленяк І., Рябоконь П. Громадянське суспільство України як фактор сучасних геополітичних процесів та фрактал глобальної «контрвлади». *Геополітика України: історія і сучасність*. 2015. Вип. 1. С. 84–118.
75. Любченко П. М. Конституційно-правові основи розвитку місцевого самоврядування як інституту громадянського суспільства : монографія. Харків : Одиссей, 2006. 352 с.
76. Людвик І. В. Засоби масової інформації як інститут громадянського суспільства: конституційно-правові аспекти. *Вісник Луганського дер-*

- жовного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка*. 2016. Вип. 4. С. 25–30.
77. Лясота А. Є. Неурядові громадські організації як інститут громадянського суспільства в Україні. *Вісник Дніпропетровського університету. Серія : Філософія. Соціологія. Політологія*. 2014. Т. 22, вип. 24(1). С. 93–99.
78. Манелюк Ю. М., Луценко В. Р., Савчук Н. І. Волонтерський рух України в умовах військової агресії. *Політикус*. 2022. Вип. 6. С. 29–33.
79. Маркс К. К єврейському вопросу. *Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения*. Изд. 2-е. Москва: Госполитиздат, 1955. Т. 1. С. 382–413.
80. Маркс К. К критике гегелевской философии права. *Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения*. Изд. 2-е. Москва: Госполитиздат, 1955. Т. 1. С. 219–368.
81. Маркс К. Письмо П. В. Анненкову, 28 декабря 1846 г. *Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения*. Изд. 2-е. Москва: Госполитиздат, 1962. Т. 27. С. 401–412.
82. Маркс К., Энгельс Ф. Немецкая идеология. *Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения*. Изд. 2-е. Москва: Госполитиздат, 1955. Т. 3. С. 7–544.
83. Мельниченко Б., Мідик М. Місцеве самоврядування в Україні в умовах воєнного стану. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія : Юридичні науки. 2023. Т. 10, № 2. С. 137–145.
84. Місцеве самоврядування в Україні: євроінтеграційний шлях: колект. монографія / [Артеменко А. Г. та ін.]; за заг. ред. д-ра наук з держ. упр., проф. Руслана Плюща. Київ: Рідна мова, 2016. 805 с.
85. Місцеве самоврядування в умовах децентралізації влади в Україні: колект. монографія / [Белец Ж. А. та ін.]; за заг. ред. д-ра наук з держ. упр., проф. Руслана Плюща. Київ: Рідна мова, 2016. 742, [1] с.
86. Моргун В. А. Суспільно-політичні проблеми розбудови громадянського суспільства в незалежній Україні: історичний аспект. Донецьк : Донец. нац. ун-т, 2003. 431 с.
87. Мороз О. О. Держава і місцеве самоврядування в Україні як інститути утвердження влади народу (питання взаємодії). *Право України*. 2021. № 2. С. 42–51.
88. Наконечна Г. Я., Зінкевич В. К. Місцеве самоврядування в умовах воєнного стану. *Історико-правовий часопис*. 2023. № 2. С. 43–48.
89. Наливайко Л. Р., Орешкова А. Ф. Засоби масової інформації як суб'єкти громадського контролю за діяльністю органів судової влади: теоретико-

- правовий аспект. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія : Юриспруденція*. 2017. Вип. 29(1). С. 11–15.
90. Настільна книга неприбуткових організацій / А. Ткачук (ред.) ; Ін-т громад. суспільства. Київ : Ін-т громад. суспільства, 2000. 274 с.
91. Недов С. Л. Засоби масової інформації як суб'єкт формування громадської думки про діяльність поліції. *Право і суспільство*. 2016. № 5. С. 128–133.
92. Некряч А. І. Місцеве самоврядування в Україні: етапи становлення та перспективи: монографія. Київ: Генеза, 2002. 401 с.
93. Неурядові організації Європейського Союзу: порівняльний аналіз громадських організацій України. Київ : ВПЦ «Київський університет», 2002. 48 с.
94. Обиход Г. О. Неурядові екологічні організації на території України: типологія, діяльність і стратегічні орієнтири розвитку. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія : Економіка і менеджмент*. 2015. Вип. 10. С. 204–207.
95. Овчаренко В. А. Місцеве самоврядування в Україні: історичні витоки, становлення та перспективи : монографія. Київ : Логос, 2014. 911 с.
96. Озерський Ю. І. Волонтерський рух в зоні АТО. *Вісник Національного технічного університету «ХПІ»*. Серія : Актуальні проблеми розвитку українського суспільства. 2019. № 1. С. 10–15.
97. Панишко Г. Неурядові організації в Україні (НУО) й механізми співпраці з органами державної влади. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Міжнародні відносини*. 2017. № 6. С. 206–212.
98. Панькова О., Касперович О. Український волонтерський рух в умовах збройної російської агресії в контексті національних та глобальних викликів і можливостей післявоєнного відновлення країни. *Журнал європейської економіки*. 2022. Т. 21, № 3. С. 277–294.
99. Пасько І. Т., Пасько Я. І. Громадянське суспільство і національна ідея: Україна на тлі європейських процесів. Компаративні нариси / НАН України; Центр гуманітарної освіти. Донецьк : Схід. вид. дім, 1999. 184 с.
100. Патнам Р. Д. Творення демократії. Традиції громадської активності в сучасній Італії. Київ: Основи, 2001. 302 с.
101. Петрашкін А. В. Громадянське суспільство та держава: питання розвитку: [монографія]. Київ: Логос, 2015. 167 с.
102. Петруненко Я. В. Місцеве самоврядування як інструмент демократичного розвитку України: від війни до європейської інтеграції. *Науковий*

- вісник Ужгородського національного університету. Серія : Право.* 2024. Вип. 86(2). С. 331–338.
103. Підкуркова І. В. Рівень свободи преси як показник розвиненості демократії. *Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія.* 2019. Вип. 2(41). С. 142–151. DOI: <https://doi.org/10.21564/2075–7190.41.168315>
104. Погрібна В. Л. Волонтерство як соціокультурний феномен: епістемологічні та аксіологічні аспекти аналізу. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія.* 2015. № 4 (26). С. 185–196.
105. Погрібна В. Л., Підкуркова І. В. Волонтерство в системі заходів щодо збереження ментального здоров'я українців в умовах війни. *Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія.* 2024. № 4 (63). С. 244–255.
106. Резнік О. Політична самоідентифікація особистості за умов становлення громадянського суспільства / НАН України; Ін-т соціології. Київ, 2003. 183 с.
107. Розова Т. В., Барков В. Ю. Специфіка становлення громадянського суспільства в Україні : монографія. Одеса : Юрид. л-ра, 2003. 336 с.
108. Романюк О., Коваленко І. Засоби масової інформації в контексті взаємодії держави та громадянського суспільства в інформаційній сфері. *Вісник Книжкової палати.* 2021. № 7. С. 18–22.
109. Рябовол Л. Т. Громадянське суспільство як наукова категорія та предмет правових досліджень. *Наукові записки [Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка]. Серія : Право.* 2020. Вип. 9. С. 4–8.
110. Рябчук М. Дилеми українського Фауста: громадянське суспільство і «розбудова держави». Київ : Критика, 2000. 272 с.
111. Савон К. В. Громадянське суспільство: національна специфіка. *Актуальні проблеми політики.* 2022. Вип. 70. С. 114–117.
112. Степаненко В. П. Громадянське суспільство: дискурси і практики : [монографія] / НАН України, Ін-т соціології. Київ : Ін-т соціології НАН України, 2015. 419 с.
113. Стогова О. В. Децентралізація та місцеве самоврядування в Румунії. *Науковий вісник публічного та приватного права.* 2022. Вип. 1. С. 24–29.

114. Тимченко С. М. Громадянське суспільство і правова держава в Україні : монографія. Запоріжжя : Юрид. ін-т МВС України, 2002. 193 с.
115. Тірбах Л. В., Чабан Г. В. Громадянське суспільство як елемент демократичності української держави. *Економічний вісник університету*. 2020. Вип. 46. С. 132–138.
116. Ткач О. І. Еволюція концепту місцевого самоврядування в натуралістичних і державоцентричних політичних теоріях. *Інвестиції: практика та досвід*. 2023. № 17. С. 108–112.
117. Токвіль А. де. Про демократію в Америці / пер. з фр. Київ: Всесвіт, 1999. 587 с.
118. Тома Аквінський. Коментарі до Арістотелевої «Політики» / пер. з лат. Київ: Основи, 2000. 796 с.
119. Требін М. П. Стан та розвиток громадянського суспільства в Україні за роки незалежності. *Філософські, соціально-правові та культурологічні проблеми розвитку українського суспільства у роки незалежності: матеріали засідання за круглим столом* (м. Харків, 31 серп. 2009 р.) / за заг. ред. А. П. Гетьмана, В. О. Лозового. Харків: Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого, 2010. С. 64–72.
120. Требін М. П. Феномен громадянського суспільства: філософсько-політологічний аналіз. *Громадянське суспільство і права людини: матеріали міжнар. наук.-практ. семінару*, м. Харків, 9 груд. 2010 р. / Нац. акад. прав. наук України, НДІ держ. буд-ва та місц. самоврядування, Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого; редкол.: Ю. П. Битяк та ін. Харків: НДІ держ. буд-ва та місц. самоврядування, 2010. С. 23–25.
121. Требін М. П. Політична культура як чинник формування громадянського суспільства. *Особистість. Суспільство. Право*: зб. наук. ст. та тез наук. повідомл. за матеріалами міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 10-річчю Полтав. юрид. ін-ту. Полтава, 15 бер. 2012 р.: у 2 ч. Ч. 1 / редкол.: А. П. Гетьман, О. П. Бушан, О. Р. Дашковська та ін. Харків: Точка, 2012. С. 80–86.
122. Требін М. П. Громадянське суспільство як соціальний феномен: зародження концепту. *Вісн. Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. Сер.: Філософія, філософія права, політологія, соціологія*. 2012. Вип. 1 (11). С. 216–224.
123. Требін М. П. Концепт громадянського суспільства в соціально-філософській думці. *Філософія і сучасність: наук.-теорет. і практ. журн.* / за ред. проф. С. М. Пазиніча. Харків: Харк. держ. акад. дизайну і мистецтв, 2012. Вип. № 7. С. 89–102.

124. Требін М. П. Громадянське суспільство як соціальний феномен: розвиток концепту в ХХ столітті. *Гілея: наук. вісн.* 2012. Вип. 67 (№ 12). С. 597–603.
125. Требін М. П. Громадянське суспільство в Україні: реальність і шляхи формування. *Вісник Національного університету «Юридична академія України ім. Ярослава Мудрого»*. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія. 2013. Вип. 5 (19). С. 162–184.
126. Требін М. П. Сучасний стан громадянського суспільства в Україні: проблеми і перспективи. *Український соціум*. 2013. № 4 (47). С. 161–174.
127. Требін М. Західна модель громадянського суспільства: концептуальний підхід. *Гілея: науковий вісник*. 2013. Вип. 75 (№ 8). С. 253–257.
128. Требін М. П. Громадянське суспільство в Україні: європейські поради та українські реалії. *Гілея: наук. вісник*. 2013. Вип. 76 (№ 9). С. 247–250.
129. Требін М. П. Розвиток громадянського суспільства в Україні в контексті євроінтеграції. *Український соціум*. 2014. № 1(48). С. 106–118.
130. Третій сектор в Україні: проблеми становлення / М. Ф. Шевченко (кер. авт. кол.), В. А. Головенько, Ю. М. Галустян та ін. Київ: Укр. ін-т соц. досліджень, 2001. 173 с.
131. Українська політична нація: генеза, стан, перспективи / В. С. Крисаченко, М. Т. Степико, О. С. Власюк та ін. ; за ред. В. С. Крисаченка. Київ : НІСД, 2003. 632 с.
132. Фергюсон А. Опыт истории гражданского общества / пер. с англ. И. И. Мюрберг; под ред. М. А. Абрамова. Москва: РОССПЭН, 2000. 391 с.
133. Філіпов В. К., Богайчук В. Ж. Громадянське суспільство і національна держава в Україні. *Вісник Національного університету оборони України*. 2024. Вип. 6. С. 169–178.
134. Формування громадянського суспільства в Україні: стан, проблеми, перспективи / Укр. акад. держ. управління при Президентіві України ; В. І. Луговий (заг. ред.), В. М. Князев (заг. ред.). Київ: Вид-во УАДУ, 2001. 252 с.
135. Цвих В. Ф. Профспілки у громадянському суспільстві: теорія, методологія, практика: монографія. Київ: ВПЦ «Київський університет», 2002. 376 с.
136. Чернеженко О. М. Територіальна структура та місцеве самоврядування в Угорщині. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія : Право. 2018. Вип. 50(1). С. 47–51.
137. Чернеженко О. М. Місьцеве самоврядування в Україні та державах-учасниках ЄС: конституційне регулювання й організаційні моделі : монографія / Нац. акад внутр. справ. Київ : Ліра-К, 2018. 379 с.

138. Чорнописька В. Громадянське суспільство як проблемна категорія філософсько-правового дискурсу. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія : Юридичні науки. 2019. Вип. 22. С. 115–122.
139. Шаульська Г. М. Громадянське суспільство і публічне управління України крізь призму людиноцентричної парадигми: теорія і практика : монографія / Ін-т законодавства Верхов. Ради України. Київ : Людмила, 2022. 299 с.
140. Шляхтун П. П., Малкіна Г. М. Громадянське суспільство і держава: проблеми взаємодії. *Держава і право*. Серія : Політичні науки. 2019. Вип. 83. С. 38–51.
141. Щедрова Г. П. Громадянське суспільство та політична культура: теоретичний і прикладний аспекти : монографія. Луганськ : Елтон-2, 2009. 308 с.
142. Энгельс Ф. К истории Союза коммунистов. *Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения*. Изд. 2-е. Москва: Госполитиздат, 1961. Т. 21. С. 214–232.
143. Яцина М. О. «Неурядові організації» vs. «громадські організації»: до питання співвідношення. *Актуальні проблеми правознавства*. 2022. Вип. 4. С. 117–123.
144. A research agenda for civil society / edited by Kees Biekart and Alan Fowler. Cheltenham, UK ; Northampton, MA : Edward Elgar Publishing, 2022. xviii, 313 p.
145. Alexander J. C. Civil Society I, II, III: Constructing an Empirical Concept from Normative Controversies and Historical Transformation. *Real Civil Societies. Dilemmas of Institutionalization* / ed. by Jeffrey C. Alexander. London etc. : Sage, 1998. P. 1–19.
146. Alexander J. C. The Civil Sphere. Oxford: New York : Oxford University Press, 2006. 816 p.
147. Anheier H. K. Civil Society: Measurement, Evaluation, Policy. London : CIVICUS London : Sterling, VA : Earthscan Publications, 2004. 224 p.
148. Bakir V. Intelligence elites and public accountability : relationships of influence with civil society. Abingdon, Oxon ; New York, NY : Routledge, 2018. xii, 276 p.
149. Beiner R. Liberalism, Nationalism, Citizenship: essays on the Problem of Political Community. Vancouver: UBC Press, 2003. 240 p.
150. Benadict J. P. Koinonia Politike – Sphere of Critical Reasoning. *Journal of Emerging Technologies and Innovative Research*. 2019. Vol. 6, Issue 5. P. 528–534.

151. Bernard M. Civil Society and Democratic Transition in East Central Europe. *Political Science Quarterly*. 1993. Vol. 108, No 2. P. 307–326.
152. Bobbio N. Gramsci and the concept of civil society. *Civil Society and the State: New European Perspectives* / Edited by John Keane. London, New York : Verso, 1988. P. 73–99.
153. Brown L. D. Creating Credibility: Legitimacy and Accountability for Transnational Civil Society. Sterling, VA : Kumarian Press, 2008. 182 p.
154. Burrage M. Class Formation, Civil Society and the State: a Comparative Analysis of Russia, France, UK and the US. New York : Palgrave Macmillan, 2007. 454 p.
155. Busschaert G. Participatory democracy, civil society and social Europe : a legal and political perspective. Cambridge, United Kingdom : Intersentia, 2016. xii, 237 p.
156. Cahoon L. E. Civil Society: The Conservative Meaning of Liberal Politics. Malden : Blackwell Publ., 2002. 328 p.
157. Civil democracy protection : success conditions of non-governmental organisations in comparison / edited by Uwe Backes and Thomas Lindenberg. New York : Routledge, Taylor & Francis Group, 2024. xx, 242 p.
158. Civil Society and Global Finance (Warwick Studies in Globalisation) / editors: Albrecht Schnabel and Jan Aart Scholte. New York, London: Routledge, 2002. 320 p.
159. Civil society, education and human formation : philosophy's role in a renewed understanding of education / edited by Jānis (John) Tālvāldis Ozolins. London ; New York : Routledge, 2017. xvi, 224 p.
160. Civil Society in Democratization / editors: Peter Burnell, Peter Calvert. London : Portland : Frank Cass, 2004. 256 p.
161. Civil Society: a Reader in History, Theory and Global Politics / editors: John A. Hall and Frank Trentmann. New York: Palgrave Macmillan, 2005 320 p.
162. Civil Society Responses to Changing Civic Spaces / Edited by Kees Biekart, Tiina Kontinen, Marianne Millstein. Cham: Palgrave Macmillan, 2023. xv, 293 p.
163. Cohen J. L., Arato A. Civil society and political theory. Cambridge, Mass.: MIT Press, 1992. xxi, 771 p.
164. Comparative Perspectives on Civil Society / Robert A. Dickey (ed.). Lanham, MD : Lexington Books, 2008. xix, 319 p.
165. COVID-19 in East Asia and aftermath : re-globalization, democracy and civil society / Hyun-Chin Lim, Haeran Lim, Taekyoon Kim, & Suk-Ki Kong (eds.). Kyōnggi-do Kwach'ŏn-si : Zinjin, 2023. xvi, 275 p.

166. DeLue S. M., Dale T. M. Political thinking, political theory, and civil society. 5th Ed. New York : Routledge, Taylor & Francis Group, 2021. xxiv, 482 p.
167. Democracy and civil society in a global era / edited by Scott Nicholas Romaniuk and Marguerite Marlin. New York : Routledge, 2016. xviii, 274 p.
168. Eberly D. The Rise of Global Civil Society: Building Communities and Nations from the Bottom Up. New York: Encounter Books, 2008. 300 p.
169. Fulda A. Civil society contributions to policy innovation in the PR China : environment, social development and international cooperation. New York : Palgrave Macmillan, 2015. xv, 311 p.
170. Gellner E. Conditions of liberty : civil society and its rivals. New York, N. Y. : Allen Lane/Penguin Press, 1994. vii, 225 p.
171. Global Civil Society: Dimensions of the Nonprofit Sector: Vol. 2 / editors: Lester M. Salamon and S. Wojciech Sokolowski. Bloomfield, CT. : Kumarian Press. 2004. 368 p.
172. Globalization and civil society in East Asian space / edited by Khatharya Um and Chiharu Takenaka. London ; New York : Routledge Taylor & Francis Group, 2023. xv, 262 p.
173. Havel V. Anti-Political Politics. *Civil Society and the State: new European perspectives* / edited by John Keane. London ; New York : Verso, 1988. P. 381–398.
174. Havel V. Open letters: Selected writings, 1965–1990 / ed. by P. Wilson. New York: Vintage Books, 1992. xiv, 415 p.
175. Havel V., Klaus V., Pithart P. Civil Society After Communism. Rival Visions. *Journal of Democracy*. 1996. Vol. 7, No 1. P. 12–23.
176. Heinrich V. F. CIVICUS Global Survey of the State of Civil Society : Volume 1: Country Profiles. Bloomfield, CT.: Kumarian Press, 2007. 500 p.
177. Heinrich V. F., Fioramonti L. CIVICUS Global Survey of the State of Civil Society: Volume 2: Comparative Perspectives. Bloomfield, CT.: Kumarian Press, 2007. 500 p.
178. Hoving J. H. F. Corporate Ethics: In Everyone's Self-Interest. *World & I*. 1995. January. P. 422–437.
179. Kallscheuer O. On Labels and Reasons: The Communitarian Approach – Some European Comments. *Toward a Global Civil Society*. P. 133–145.
180. Kohen J. L. American Civil Society Talk. *Philosophy and Public Policy*. 1998. Vol. 18, No. 3. P. 14–19.

181. Lewis D., Kanji N., Themudo N. S. Non-governmental organizations and development. 2nd ed. London ; New York, NY : Routledge, 2021. xiii, 258 p.
182. McFaul M. Post-Communist Politics. Democratic Prospects in Russia and Eastern Europe. Washington, D. C.: The Center for Strategic and International Studies, 1993. 132 p.
183. Pries L. Refugees, civil society and the state : European experiences and global challenges. Cheltenham, UK ; Northampton, Massachusetts : Edward Elgar Publishing Limited, 2018. vii, 253 p.
184. Real Civil Society. Dilemmas of Institutionalization / ed. by J. C. Alexander. London; Thousand Oaks, Calif. : Sage Publications, 1998. viii, 246 p.
185. Santilli C., Scaramuzzino R. Civil Society Elites in the Italian Third Sector: A Comparative Perspective. Cham: Palgrave Macmillan, 2025. xi, 152 p.
186. Seligman A. The Idea of Civil Society. New York : Free Press, 1992. 241 p.
187. Seligman A. B. Civil Society as Idea and Ideal. *Alternative Conceptions of Civil Society* / edited by Simone Chambers and Will Kymlicka. Princeton, N. J.: Princeton Univ. Press, 2002. P. 13–33.
188. The Nonprofit Sector in the Global Community: Voices from Many Nations / Kathleen D. McCarthy, Virginia A. Hodgkinson, Russy D. Sumariwalla, and associates. San Francisco : Jossey-Bass Publishers, 1992. xxx, 520 p.
189. The Power of the Powerless: Citizens against the State in the Central-Eastern Europe / by Václav Havel et al.; introduction by Steven Lukes; edited by John Keane. Armonk, N. Y.: M. E. Sharpe, 1985. 228 p.
190. Toward a Global Civil Society / Walzer Michael, ed. Providence, Oxford : Berghahn Books, 1995. 341 p.
191. Walzer M. Equality and Civil Society. *Alternative Conceptions of Civil Society* / edited by Simone Chambers and Will Kymlicka. Princeton, N. J.: Princeton Univ. Press, 2002. P. 34–49.
192. Williams-Pulfer K. Get involved! : stories of Bahamian civil society. New Brunswick: Rutgers University Press, 2024. vii, 196 p.
193. Wiryomartono B. Globalization, urbanization, and civil society : a non-western critique. London ; New York : Routledge, Taylor & Francis Group, 2023. xiii, 217 p.
194. Zimmer A., Priller E., Freise M. Future of Civil Society. Making Central European Nonprofit-Organizations Work. Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften, 2004. 736 p.

==== Авторський колектив

Войналович Олександра Олександрівна, кандидатка педагогічних наук, доцентка, доцентка кафедри ЮНЕСКО з наукової освіти, Український державний університет імені Михайла Драгоманова (м. Київ).

Волянська Олена Володимирівна, кандидатка соціологічних наук, доцентка, доцентка кафедри прикладної соціології та соціальних комунікацій, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна.

Герасіна Людмила Миколаївна, докторка соціологічних наук, професорка, Аналітичний центр сучасної гуманітаристики (м. Чернівці).

Журкін Єгор Ігорович, аспірант кафедри новітньої історії України, Київський національний університет імені Тараса Шевченка.

Клімова Галина Павлівна, докторка філософських наук, професорка, професорка кафедри міжнародного права Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого.

Козьмук Наталя Ігорівна, кандидатка економічних наук, доцентка, доцентка кафедри соціального забезпечення та управління персоналом, Львівський національний університет імені Івана Франка.

Онищук Оксана Василівна, кандидатка філософських наук, доцентка, доцентка кафедри психології та соціально-гуманітарних дисциплін, Національний лісотехнічний університет України (м. Львів).

Паньків Олесь Василівна, кандидатка філософських наук, доцентка, доцентка кафедри гуманітарних дисциплін, Львівська національна музична академія імені М. В. Лисенка.

Підкуркова Ірина Валеріївна, кандидатка соціологічних наук, доцентка, доцентка кафедри міжнародного права Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого.

Погрібна Вікторія Леонідівна, докторка соціологічних наук, професорка, професорка кафедри міжнародного права Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого.

Позняковська Наталія Миколаївна, кандидатка економічних наук, доцентка, доцентка кафедри обліку і аудиту, Національний університет водного господарства та природокористування (м. Рівне).

Полієнко Андрій Юрійович, аспірант кафедри історії України, археології та краєзнавства, Навчально-науковий інститут історії та соціогуманітарних дисциплін імені О. М. Лазаревського Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка.

Стебельська Олександра Ігорівна, кандидатка філософських наук, ТОВ «ФАХОВИЙ ПЕРЕДВИЦІЙ КОЛЕДЖ «ОПТИМА» (м. Київ).

Требін Михайло Петрович, доктор філософських наук, професор, професор кафедри міжнародних відносин і політичної філософії, Харківський національний економічний університет імені Семена Кузнеця.

Наукове видання

**Герасіна Людмила Миколаївна,
Клімова Галина Павлівна,
Погрібна Вікторія Леонідівна та ін.**

ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО УКРАЇНИ: СТАН І ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ В УМОВАХ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

Монографія

Видається в авторській редакції

Підписано до друку 30.04.2025. Формат 60×84/16.
Ум. друк. арк. 26,5. Обл.-вид. арк. 18. Тираж 100 пр. Зам. № 349

ТОВ «Видавничий дім «Право»,
вул. Харківських Дивізій, 11/2, м. Харків, Україна
Для кореспонденції: а/с 822, м. Харків, 61023, Україна
Тел.: (050) 409-08-69, (067) 574-81-20, (063) 254-50-84
Вебсайт: <https://pravo-izdat.com.ua>
E-mail для замовників послуг: verstka@pravo-izdat.com.ua
E-mail для покупців: sales@pravo-izdat.com.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 8024 від 05.12.2023

Виготовлено ТОВ «Промарт»,
вул. Весніна, 12, Харків, 61023, Україна
Тел. (057) 717-25-44
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 5748 від 06.11.2017